

Příloha A

1 Formální změny tvarů

Tato kapitola se věnuje pravidelným formálním proměnám tvarů apelativ, které nejsou závislé na lemmatu, a není tedy nutné uvádět je jako součást seznamu pro generování tvarů. Místo toho se pro popis a generování tvarů počítá s jejich zavedením ve formě obecných pravidel. Tyto proměny jsou pro jednoduchost souhrnně označovány jako formální změny, u některých z nich se jedná o hláskovou změnu ve smyslu, v jakém se pojem užívá v historických mluvnicích, u jiných ne (např. střídání *k* a *c* na konci tvarotvorného základu ve tvarech *vlk* – *vlcí*).

Vzhledem k tomu, že v této práci jsou představovány podklady pro popis psané formy jazyka, je třeba vycházet z grafické podoby tvarů – tedy z proměny písmen, nikoliv hlásek. Tato distinkce je v celé této kapitole uplatňována – formální změny jsou popisovány tak, jak se projevují v psané podobě jazyka.

Kapitola je návrhem, jak by pravidla zachycující formální změny mohla vypadat, a ve svém závěru se zamýšlí i nad pořadím, v jakém bude zřejmě třeba je aplikovat. Je velmi pravděpodobné, že se při implementaci ukáží některé nepředvídané důsledky uplatnění těchto změn, a podmínky pro změny i jejich pořadí tak bude nutné přizpůsobit. Tato kapitola je z tohoto důvodu pouze východiskem pro řešení formálních změn a nemůže zatím představit optimální řešení.

Popis vychází z části Hláskosloví historické mluvnice Jana Gebauera ve vydání z roku 1963. I když je tato mluvnice v mnoha ohledech překonaná (viz Komárkův doslov in Gebauer 1963, 723–763), stále představuje nejbohatší zdroj interpretovaného jazykového materiálu. Ostatní práce (Trávníček 1935, Komárek 1969 a 2012, Lamprecht 1986) byly využity ke korigování některých teoretických náhledů. Nový materiál (stejně jako v části tvaroslovné) tyto popisy nepřinášejí. Z Gebauerovy mluvnice byl vybrán materiál pocházející ze sledovaného období a týkající se apelativ.

Všechny formální změny jsou v této kapitole probrány pouze v hlavních rysech – postihnout problematiku v celé šíři není cílem práce. Jsou tedy popsány pouze formální změny, které se týkají velkého (nebo aspoň většího) množství tvarů. Posouzení, kolika tvarů se daná změna týká, probíhalo na základě Gebauerových (1963) dokladů a ověření na materiálu ITB. Z méně rozšířených hláskových jevů jsou zmiňovány pouze ty,

které ovlivňují podobu tvarů v textech ITB, ostatní jsou ponechány stranou. Nekomentuji přitom vůbec ty případy méně rozšířených hláskových jevů, které zachycují staročeské slovníky.¹

U jednotlivých formálních změn je doba jejich provedení komentována pouze základním způsobem (pokud se o ní mluvnické zmiňují), vůbec se neprobírají jejich příčiny, územní rozsah ani stav v jednotlivých rukopisech, protože tyto otázky nejsou v centru zájmu této práce.

Při popisu změn se vychází od podoby lemmatu ve staročeských slovnících a od původní podoby koncovek jednotlivých tvarů k roku 1300, protože tak se bude postupovat při generování tvarů.

Formální změny jsou na konec popisu každé z nich zachyceny schematicky. Znak > v zápise znamená, že původní i nástupnická podoba se v textech vyskytují a je třeba je pro sledované období tvořit (např. zápis *ie > í* znamená, že se vyskytují tvary *s ie* i *í* namísto *ie*, např. *miera* i *míra*), znak = znamená, že při kombinaci určitých hlásek se daná sekvence mění na sekvenci jinou a s původní se počítat nemá (např. *k + ě = cě* znamená, že když se hláska *k* sejde s *ě*, je třeba generovat pouze sekvenci *cě*, např. LOC.SG apelativa *člověk* s koncovkou *-ě* zní pouze *člověcě*). Zároveň je vždy ve schematickém zápisu definována podmínka, za které ke změně dochází. Touto podmínkou je buď hláskové okolí (např. *k + ě*), nebo postavení ve slově (znak \$ se užívá pro začátek, nebo konec slova, znak !\$ pro pozici mimo začátek slova, znak | označuje pozici na konci tvarotvorného základu).

U některých formálních změn se vyskytují výjimky nebo se jedná o formální změny spojené s alternacemi zánikovými nebo vznikovými (viz části 3.2.1 a 3.2.2 v kapitole alternace), takže je třeba je zavést ne formou obecného pravidla, ale k jednotlivým lemmatům, protože se netýkají jmen s danou stavbou obecně, ale pouze některých lemmat. Na takové případy se vždy výslovně upozorňuje.

Formální změny jsou v kapitole rozděleny podle toho, zda se týkají samohlásek, nebo souhlásek. U změn samohláskových jsou dále rozlišovány změny, které probíhají u dané samohlásky bez závislosti na kontextu, a změny, které probíhají pouze v určitém kontextu (např. pouze po měkkých konsonantech, nebo po *l*). Některé změny se do těchto dvou kategorií řadit nedají, a tvoří proto ve výkladu další samostatnou skupinu. Souhláskové změny jsou všechny závislé na kontextu, jejich popis tedy postupuje přímo po jednotlivých konsonantech a jejich proměnách. U některých konsonantů je třeba zvlášť pojednat o jejich změnách uvnitř tvarotvorného základu a na jeho konci, protože tyto změny se liší kontextem, ve kterém ke změně dochází.

Výklad si nejprve všímá změn samohláskových – kontextovým věnuje pozornost před bezkontextovými a nakonec popisuje změny stojící mimo toto rozdělení. Poté jsou probrány změny souhláskové. Shrnutí následuje za celou kapitolou.

¹ Např. hláskové jevy vyskytující se v lemmatech *hmota/homota*, *sěker/sěkyra*, *povlaka/pavlaka*, *třeví/střeví*, *chřtán/chrtan/hrtan*, *ščmel/čmel*, *nebožčík/nebožtik*, *anjel/anděl*, *diábel/dábel*, *povraz/provaz/provraz*.

1.1 Kontextové změny samohlásek

Mezi samohláskové změny kontextové patří tzv. přehlásky, ztráta jotace, diftongizace $ú > ou$ a $o > uo$, dlužení samohlásek na začátku slova a úžení $é > í/ý$.

Pro ztrátu jotace je z hlediska kontextu důležité hledisko artikulační, tedy to, jak se tvoří souhláska, která $ě$ nebo ie předchází, pro dlužení a pro diftongizaci $o > uo$ je zase důležité postavení samohlásky na začátku slova, resp. mimo tuto pozici. Pro zbytek zmíněných změn, tedy pro přehlásky, pro diftongizaci $ú$ na ou a pro úžení, je z hlediska kontextu rozhodující měkkost, respektive tvrdost předchozí souhlásky.² Tradiční rozdělení písmen podle toho, zda označují hlásky měkké, tvrdé, nebo obojetné, je v tomto ohledu užitečné, ovšem s jednou výhradou. Týká se tradičního zařazení hlásky c mezi hlásky měkké – pro sledované období platí, že uvnitř tvarotvorného základu je hláska c měkká (dochází po ní ke změnám jako po ostatních měkkých konsonantech), také na konci tvarotvorného základu je většinou měkká, ale občas je i tvrdá, a to u slov, která byla do staré češtiny nově přejata (např. *plac*, *šmelc*). Proto je třeba při generování tvarů zavést c na konci tvarotvorného základu jako obojetné. Dělení písmen (v případě ch se jedná o digraf) podle uvedeného hlediska je tedy toto:

- i) písmena označující hlásky měkké: $ž, š, č, ř, j, d', t', ň$
- ii) písmena označující hlásky tvrdé: h, ch, k, g, r, d, t, n
- iii) písmena označující hlásky obojetné: $b, f, l, m, p, s, v, z, c$

Při samohláskových změnách uvnitř tvarotvorného základu (např. *břucho* > *břicho*) by toto rozlišení mělo při generování tvarů dostačovat. Pro hlásky obojetné by mělo platit, že jejich případná měkkost je ve slovnících označena (např. *plůcě*), a při generování tvarů může být tedy tato informace využita (více viz část 1.4.1, měkkost obojetných souhlásek). Písmeno c uvnitř tvarotvorného základu vždy značí hlásku měkkou.

Pro formální změny koncovek, které začínají na samohlásku, je zásadní měkkost, nebo tvrdost poslední hlásky tvarotvorného základu (případně kmenotvorné přípony). Problém v tomto ohledu představuje hlavně měkkost a tvrdost hlásek označených v lemmatu písmeny d, t, n – o tvrdosti, nebo měkkosti hlásky zde nerozhoduje grafický záznam, ale příslušnost daného jména k měkké, nebo tvrdé deklinaci (více viz část 1.4.3, změny d, t, n a $d', t', ň$ na konci tvarotvorného základu). Totéž platí při rozhodování o měkkosti, nebo tvrdosti hlásek označených písmeny pro hlásky obojetné (např. apelativum *anděl* patří ke tvrdé deklinaci, a tvar jako *andělu* proto přehlásce nepodléhá, naproti tomu apelativum *král* patří k deklinaci měkké, a tvar *králu* i *král'u* se proto přehláskou mění na *králi* (viz část 1.4.1, měkkost obojetných souhlásek)). Rozdělení deklinací na měkké a tvrdé ukazuje Tabulka 1. Zároveň tabulka zachycuje, že pro i-kmeny, r-kmeny, s-kmeny a bv -kmeny není situace jednoznačná – u všech těchto deklinací se vyskytují tvary, které odpovídají deklinacím tvrdým i měkkým. U r-kmenů se měkkost nebo tvrdost koncového

² Pro přehlásku $a > ě$, která se ale ve sledovaném období u apelativ systematicky neuplatňuje, byla zásadní i měkkost, nebo tvrdost souhlásky následující, případně postavení na konci slova po měkké souhlásce.

konzonantu v kmenotvorné příponě projevuje v písmu (*s dceřú > dceří, s dcerú > dcerou*), u i-kmenů se v písmu projevuje měkkost, nebo tvrdost u jmen s tvarotvorným základem zakončeným na *d, t, n* (a *d', t', ň*) – např. pravidelně *s kostú > kostí, ale kostem*. U *ɣv*-kmenů se měkkost ani tvrdost tvarotvorného základu v písmu nemusí projevit vůbec (*s ostrvú > ostrví, ostrvou*).

mužské			ženské			střední	
tvrdé	měkké	smíšené	tvrdé	měkké	smíšené	tvrdé	měkké
o-kmeny	jo-kmeny	i-kmeny	a-kmeny	ja-kmeny	i-kmeny	o-kmeny	jo-kmeny
a-kmeny	ɣjo-kmeny			ɣja-kmeny	r-kmeny	n-kmeny	ɣjo-kmeny
u-kmeny	ja-kmeny				ɣv-kmeny		nt-kmeny
n-kmeny	ɣja-kmeny						jo-kmeny+s-kmeny
t-kmeny							

Tabulka 1: Rozdělení deklinačních typů na tvrdé, měkké a smíšené

Probíhá-li tedy změna pouze po měkkých hláskách, znamená uvedení obojetných hlásek ve schematickém zápisu níže, že uvnitř tvarotvorného základu se jedná o palatalizovanou variantu obojetných souhlásek (která by měla být na základě staročeských slovníků v seznamu pro generování tvarů značena), na konci tvarotvorného základu o její výskyt u měkké deklinace (konkrétní řešení viz v části 1.4.1, měkkost obojetných souhlásek). Probíhá-li změna pouze po tvrdých hláskách, znamená uvedení obojetných hlásek ve schematickém zápisu, že uvnitř tvarotvorného základu se jedná o běžnou variantu, na konci tvarotvorného základu o její výskyt u tvrdé deklinace. U deklinačních z hlediska tvrdosti a měkkosti tvarotvorného základu nezařaditelných je třeba brát ohled na situaci v konkrétních tvarech. U i-kmenů a *ɣv*-kmenů jsou tvary nejen probrány zde, ale pro přehlednost jsou nástupnické podoby koncovek, jejichž podoba závisí na měkkosti, nebo tvrdosti tvarotvorného základu, zaneseny i do tabulek popisujících deklinační typ. U r-kmenů se měkkost, nebo tvrdost projevuje v zakončení, které je součástí popisu deklinačního typu – nástupnické podoby koncovek je tedy možno tvořit stejně jako u ostatních pravidelných případů (*-eřú* se mění na *-eří, -erú* na *-erou* apod.).

V následujícím výkladu jsou nejprve popsány přehlásky (*a > ě, u/ú > i/í, o/ó > ě/ie*), potom je pozornost věnována ztrátě jotace, následně je probrána diftongizace *ú > ou*, dloužení samohlásek na začátku slova, diftongizace *o > uo* a nakonec úžení *é > í/ý*.

1.1.1 Přehláska *a* v *ě*

Přehláska *a > ě* je ve sledovaném období v naprosté většině případů provedena (Gebauer (1963, 117) ji ke konci 13. století označuje za provedenou). Podoba lemmat obsažených ve staročeských slovnících již tedy výsledek přehlásky zahrnuje, a s přehláskou tak není vhodné počítat jako s obecným pravidlem. I do popisu deklinačních typů jsou koncovky zavedeny již v přehlasované podobě, jak je pro sledované období náležité (výjimky jsou zavedeny do seznamu výjimek a komentovány v kapitole 2 popisující deklinační typy). Analýzou případů uvedených u Gebauera (1960, 1963) bylo zjištěno, že s přehláskou je třeba ve sledovaném období počítat pouze u nt-kmenových apelativ, apelativ typu *zeměnin*, apelativa *přítel* a potom u několika ojedinelých lemmat.

V případě nt-kmenových apelativ a apelativ typu *zeměnin* se přehláska týká kmenotvorné přípony, a byla proto probrána v rámci popisu deklinačních typů. U apelativa *přítel* se alternace působená přehláskou vyskytuje spolu s koncovkami u jo-kmenů neobvyklými, proto byla i tato alternace probrána v rámci popisu deklinačního typu.

U ostatních apelativ je změna působená přehláskou *a > ě* vázána na lemma (Gebauer 1960, 70–71, 146–147, 187), ale protože se jedná o výsledek hláskové změny, jsou tyto případy probrány v této kapitole, ne v kapitole alternace.

U o-kmenových mužských apelativ je alternace u Gebauera (1960, 71) a v textech ITB doložena pro jména *čas*, *diábel*, *hrad*, *pořad/pořád*, *řád*, *úřad*. Náležitá je alternace ve tvarech LOC.SG s koncovkou *-ě*, NOM.PL (a VOC.PL) s koncovkou *-i* a LOC.PL s koncovkou *-iech*. Tvary s přehláskou jsou doloženy méně než tvary bez ní téměř ve všech případech. Alternaci pro jednotlivá jména ukazují následující doklady:

čas: v dávném česě (AlxO), [b]iechu v vojště líti česi (AlxV), po česiech (AlxH);

hrad: [o]běšte chlapa na hřadě (DesHrad);³

diábel: ať jim dyebly neškodie (JiřBrn., Gebauer 1960, 71), výjimka: k dieblu (BrigF., ibid.), diébly viděl (Otc, [ověř.]);

pořád: po pořédiech (BiblKladr), ve všem ženském pořiedě (LegKat, [ověř.]);

řád: ve všem řiedě (LegKat, [ověř.]), po svém rsiedye (JidDrk., Gebauer 1960, 71);

úřad: v jeho úředě (ŠtítKlem), v jich přěslavných úřediech (PasMuzA, [ověř.]).

Pro apelativa *neřád*, *pořad*, *řad*, *spřad*, *svatořád*, kde také existují podmínky pro vznik přehlásky, nebyly pro přehlásku nalezeny žádné doklady. Apelatívum *přad* je doloženo pouze z KlarGlosA, žádné jiné tvary doloženy nemá, nepředpokládám proto, že by mezi tisíci dokladů forem *před/před* byl některý tvar tohoto substantiva.

U jména *křesťan* se tvary s přehláskou vyskytují v širším rozsahu než u jmen předešlých: [p]oznaj, křestěne, své dóstojenstvo (ŠtítSvátA), zlí křestěné věřie Bohu (ŠtítKlem), o prvních křestěnech svatých (ŠtítKlem). Žádné tvary s nenáležitou přehláskou nalezeny nebyly. Pro tvary bez alternace viz např. doklady *nauč se*, *křesťane* (JakVečV), *mnozí křesťané* (KristA), v *křivých křesťanech* (LyraMat).

Popsaná situace je v podkladech pro generování tvarů řešena takto: pro jména, kde jsou doloženy tvary s přehláskou, je tato možnost zavedena v pravidelných případech (např. u lemmatu *řád* je zavedena alternace prehlaska-pokud_koncovka_zacina_ě+i+iech-á>ie+á, u lemmatu *křesťan* je kvůli alternaci *ta* a *tě* zaveden zápis zaklad-cele_paradigma-ťan/pokud_koncovka_zacina_e+ě+é+i-tě), přehláska v případech nepravidelných (tvary *diéblu*, *diébly*) je řazena do seznamu výjimek.

Kromě právě probraných jmen je třeba zmínit ještě apelativa, jejichž lemmata se liší na základě výsledků přehlásky.

Apelatívum *třas* má v MSS zavedenu i variantu *třės*, podle Gebauera (1960, 71–72) nejsou u tohoto substantiva doloženy tvary s přehláskou, ale podoba NOM.SG *třės* svědčí o analogickém vývoji podle tvarů, kde se přehláska vyskytovala.

³ Může se jednat i o tvar lemmatu *hrada*. Varianta *hřadě* není doložena.

Apelativum odpovídající dnešnímu *sáh* má v MSS uvedeno lemma *sieh*. ESSČ však v poznámce k apelativu *sieh* uvádí, že náležitá podoba je *sáh*. V textech ITB jsou doloženy kontexty *bylo jest na mé čtyři sáhy* (CestKabK), *osmdesát siehuov plátna* (CestMil, [ověř.]). Vzhledem k tomu, že je lemma *sáh* považováno za náležité, zavádím ho do seznamu pro generování tvarů, i když zatím není ve staročeských slovnících uvedeno.

Apelativum *žleb/žlab* vykazuje na první pohled stejnou alternaci jako obě jména předchozí – Gebauer (1963, 205) však uvádí, že v tomto případě je podoba s *a* výsledkem analogického vývoje. V MSS je jako heslo zavedena pouze podoba *žleb*. Doklady jako *vylivší vodu v žlab* (BiblOI), *položil ty pruty v žlaby* (BiblOI) ale ukazují, že pro sledované období je vhodné zavést i lemma *žlab*. Proto tuto podobu zavádím do seznamu pro generování tvarů.

Gebauer (1963, 97, 102, 148) uvádí další dvojice lemmat vzniklé na základě alternace *a* a *ě* (např. *jastřáb/jěstřáb*, *jeřabina/jeřěbina*) i vzniklé analogickým vývojem (např. *žléza/žláza*, *ččetka/čečatka*).

Vzhledem k tomu, že se u všech těchto dvojic jedná o hláskoslovné varianty, nejsou taková lemmata v seznamu pro generování tvarů propojena (viz část 1.6.7). Vzhledem k zavedení obou lemmat se ani u jednoho z nich nepočítá s žádnou alternací.

U mužských jo-kmenových apelativ byl jev nalezen pouze u lemmatu *ovčář*. StČS dokládá přehlásku v kontextu *kromě rychtáře, mlynáře,...owczierze, šafáře* (PrávOpav (1477), StČS). Jiné tvary s přehláskou nalezeny nebyly, k lemmatu proto zavádím alternaci *prehlaska-pokud_koncovka_zacina_ě+i+í-á>ie+á*.

U ženských a-kmenových apelativ se jev ze systémového hlediska týká pouze tvarů s koncovkou *-ě*, analogií se tvary s přehláskou dostávají u několika jmen i do jiných tvarů.

Alternace je doložena u apelativ:

hřada: *kokot pějě na hřědě* (HradUmuč);⁴

žáda: *při svéj žiedě* (LegKat, [ověř.]);

přisaha: *když rok przyffyezie*, tj. „když lhůta ku přísaze jest“ (Rožmb., Gebauer 1960, 187).

Pro apelativa *hřada* a *žáda* tvary bez přehlásky doloženy nejsou, nicméně vzhledem k analogickému vývoji jsou i těchto jmen do seznamu pro generování tvarů zařazeny (ke všem třem lemmatům je přiřazena alternace typu přehláska, ve které se počítá s tvarem bez alternace i s ní (*hřadě* i *hřědě*)).

Dále přehláska *a > ě* zasahuje do paradigmat jmen *klatva/klatba*, *komňata* a *píščala/píščela*.⁵

1) U apelativa *klatva/klatba* by se v případě dokladů jako *na kletbye* (Alb., Gebauer 1960, 187) mohlo jednat také o přehlásku, ale alternace *a – e* u tohoto apelativa prostupuje celým paradigmatem do té

⁴ Může se jednat o tvar lemmatu *hřad*.

⁵ Kromě tvarů těchto jmen byl příbuzný jev nalezen i pro jméno *maštal/e – obyčej mají stavěti z kamene maštele* (CestKabK). Doklad s touto podobou tvarotvorného základu je ojedinělý, řadím ho proto do seznamu výjimek.

míry, že se v GbSlov uvádějí i lemmata *klátva, kletva, klétva, klatba, klátba, kletba, klétba*, v MSS navíc i *kladba, kládba, kledba, klédba*. Všechny tvary jsou tím pokryty, u lemmat proto s přehláskou nepočítám.

2) U apelativa odpovídajícího latinskému *caminata* se v GbSlov uvádí pouze podoba *komňata*, jehož pravidelný tvar DAT.SG a LOC.SG (a příslušných tvarů duálu s koncovkou *-ě*) je potom *komnětě*. V daných pádech je ale doložena i podoba bez přehlásky – *ku komňatě se berúce* (BawArn) a tvar s přehláskou je analogií rozšířen i do pádů jiných – např. *vyšedši z komněty čistá panna* (ApolBaw). Kromě toho je v mnoha pádech doložena také tvarotvorný základ v podobě *komnat*. Přehled všech tvarů je uveden v následujícím seznamu.

Tvary s tvarotvorným základem *komňat*:

NOM.SG: *kdež jest komňata jemu slovutně připravena* (ŘádKorA);

GEN.SG: *s hněvem z komňaty vynide* (DalV);

DAT.SG: *ku komňatě se berúce* (BawArn);

ACC.SG: *Durynk před komňatu jide* (DalV);

LOC.SG: *v komňatě* (Trist., Gebauer 1960, 187);

INS.SG: *Durynk před komňatú stáše* (DalV);

GEN.PL: *dveře otevřené u komňat i u komor* (BawArn);

DAT.PL: *k komňatám přijdú* (BawArn);

ACC.PL: *ve všech městech udělá komňaty, v nichž chováše štítov i kopí* (BiblOI);

LOC.PL: *v komňatách domu boha našeho* (BiblOI).

Tvary s tvarotvorným základem *komnět*:

NOM.SG: *kdež jest komněta jemu slovutně připravena* (ŘádKorB);

GEN.SG: *vyšedši z komněty čistá panna* (ApolBaw);

LOC.SG: *položi to vše v komnětě* (BiblOI);

INS.SG: *před komnětú vždy čekaje* (TandBaw).

Tvary s tvarotvorným základem *komnat*:

NOM.SG: *k téj sieni příčiněna jest komnata* (CestMil, [ověř.]);

GEN.SG: *do krále Asverovy komnaty* (ŘádKorA);

ACC.SG: *inhed k niej v komnatu vnide* (HradRad);

NOM.PL: *podlé těch jsú jiné sieni a komnaty* (CestMil, [ověř.]);

GEN.PL: *v tom paláci jest komnat na tisíc* (CestMil, [ověř.]);

ACC.PL: *komnaty a síně zlatem okrásili* (CestMil, [ověř.]).

Z tohoto přehledu je zřejmé, že tvary s tvarotvorným základem *komňat* mají doloženo nejširší spektrum koncovek. Zároveň je ale možné si všimnout, že všechny tři tvarotvorné základy mají doloženu podobu nominativu singuláru.

Existuje více možností, jak s tímto stavem při popisu orientovaném na přípravu podkladů pro automatickou morfologickou analýzu naložit – všechny tvary lze lemmatizovat k podobě *komňata*, která je původní a nejlépe doložená, ale znamenalo by to zavést specifický typ alternace tvarotvorného základu pro toto lemma, nebo lze do seznamu pro generování tvarů zavést tři podoby apelativa a od všech tvořit pravidelné tvary, což je snad oprávněné na základě doložení podoby pro nominativ singuláru i analogických změn v deklinaci, ale při tomto postupu by se ztratilo povědomí o pravidelné změně

komňata – v *komnětě*. Další možností je zavést všechna tři lemmata a jejich tvary vzájemně propojit – takže po zadání jakékoli podoby NOM.SG najde uživatel všechny tvary. Vzhledem k tomu, že všechny staročeské slovníky pro dané období uvádějí pouze podobu *komňata*, volím první řešení – do seznamu pro generování tvarů je u jména *komňata* zavedena alternace základ-cele_paradigma-komňat+komnět+komnat.

3) Pro apelativum označující dechový nástroj, pušku i chorobný novotvar uvádí StčS podoby lemmatu *píščěl* (i-kmenové femininum), *píščala* (a-kmenové femininum) a *píščěle* (ja-kmenové femininum), MSS uvádí podoby *píščala*, *píščela*, *píščěl* a *píščěle* (poslední dvě jsou zřejmě považována za ja-kmenová feminina). Pro podobu *píščala* by tvary s koncovkou *-ě* umožňovaly/vyžadovaly tvar s přehláskou, tedy *píščěle*. Stejně jako u předchozího případu byly ale i zde nalezeny případy, kdy se tvar s přehláskou vyskytuje v jiném pádě a jedná se přitom o a-kmenový tvar – např. *uslyšíte zvuk trúby a píščěly* (Pror), a naopak tvar, ve kterém není přehláska provedena, ač by byla náležitá – [o] *píščale* (LékSalM, [ověř.]).⁶ Aby mohla být situace co nejlépe posouzena, byly nalezeny všechny podoby tvarotvorného základu a všechny tvary jimi tvořené, přihlížela jsem přitom i k významu – pokud se jednalo o stejný tvar a jiný význam, je také uveden. Kromě zdrojů používaných obvykle, tedy textů ITB a Gebauerových dokladů (1960, 187), zde byly využity i doklady u daného hesla ve StčS tam, kde se lišily od tvarů nalezených jinde. Pro všechny podoby tvarotvorného základu byly nalezeny tyto a-kmenové tvary:

Pro tvarotvorný základ *píščal* (*píščal*):

NOM.SG: *píščala přezvučná* (PasKal), *vodná píščala* (SlovOstřS), *ta píščala bývá mezi nosem a okem* (LékRhaz);

GEN.SG: *v léčení té píščaly* (LékRhaz);

ACC.SG: *zléčíš píščalu* (LékRhaz);

LOC.SG: [o] *píščale* (LékSalM, [ověř.]), *na odvojitě píščiale* (BiblPraž, StčS);

NOM.PL: *k tomu dvě píščaly železné veliké s háky* (DluhRožmb, StčS);

GEN.PL: [c] *ož bude u vojště píščal a šípuov* (Stc_vojenske_rady, [ověř.]);

ACC.PL: *v píščaly pískati* (BiblOI), *bude čísti struny dřievie, húsle a píščaly* (Traktáty);

LOC.PL: *o pieščalách na olovo* (ArchČ (1468), StčS).

Pro tvarotvorný základ *píščěl* (*píščel*, *píščěl*):

NOM.SG: *leč buďto píščěla, leč aneb húsle* (BiblKlemNZ), *bzová píščela* (SlovOstřS), *píščěla neb stříel* (LékRhaz);

GEN.SG: *uslyšíte zvuk trúby a píščěly* (Pror), *z píščěly mezi nosem a okem* (LékRhaz);

ACC.SG: *to velmi píščělu mrtví* (LékRhaz);

LOC.SG: [o] *píščěle* (LékRhaz);

NOM.DU: *tě dvě svatého Duchu píščiele, Jeroným a Bernart* (HusVýklB, StčS);

NOM.PL: *některé zbuzují k veselí, jako píščěly* (LyraMat), *všěcky trúby i píščěly svůj hlas chovají* (BiblOI, [ověř.]);

ACC.PL: *jáhnové držíce hudbu Davidovu a popí píščěly* (BiblOI);

INS.PL: *zpievali sme vám píščielami, a neskákali ste* (BiblMikNZ, StčS).

Pro úplnost uvádím i ja-kmenové tvary:

GEN.SG: *střelením z samostřílu neb z píščcele* (TovačB, StčS);

⁶ V rukopise *píščiadle* (LékSalM 381), při transkripci tedy došlo k emendaci.

LOC.SG: [p]ři každé píštěli (LékRhaz);
GEN.PL: takových trub neb píštělí (LyraMat);
ACC.PL: vešken lid v píštěle pískáchu (BiblOI), schovati...tarasnici, piščale, prach (Půh (1466), StČS).

Kromě toho byly nalezeny i tři tvary jiné:
NOM.SG: nežit [...] ještoť slove píšťal (LékSaIM, [ověř.]);
ACC.SG: uslyšě piftel a húsle (BiblDrážď, StČS);
INS.PL: vyšly jsú všeccky ženy za ní z bubny a s piefftialy (BiblPraž, StČS).

Z dokladů vyplývá, že u tvarů a-kmenových jsou podoby s přehláskou i bez ní značně samostatné v celém paradigmatu. V podobě lemmatu *píščala* se slovníky shodují, MSS uvádí i podobu *píščela* – podoba s přehláskou je z hlediska nalezených tvarů oprávněná, ale doklady ukazují, že je třeba ji do slovníku zavést ve formě *píščěla* (viz např. doklad *píščěla* (BiblKlemNZ) nebo *píščěly* (LyraMat)). Od obou lemmat budou tvořeny pravidelné tvary.

Kromě tvarů *píšťal* a *píštěl* nejsou doloženy žádné i-kmenové tvary sledovaného apelativa. StČS uvádí podobu *píščěl* jako i-kmenovou, MSS jako ja-kmenovou. Vzhledem k tomu, že v této práci jsou respektovány staročeské slovníky, je do seznamu pro generování tvarů lemma *píščěl* zavedeno jako i-kmenové i ja-kmenové. Ja-kmenové tvary jsou doloženy méně než a-kmenové, ale oproti tvarům i-kmenovým jsou doloženy s vyšší četností. Pravidelně jsou tvořeny od podoby tvarotvorného základu *píščěl-*, což je v souladu s podobou lemmatu uvedenou v StČS i MSS. Podoba tvarotvorného základu *a* je u ja-kmenových i i-kmenových tvarů doložena výjimečně (ve tvarech *píšťal* (NOM.SG) a *píščale* (ACC.PL), kontexty viz výše), proto jsou tyto tvary zařazeny do seznamu výjimek. Stejně je do seznamu výjimek zařazen i tvar *píšťaly* jako INS.PL.

Poslední deklinací, kde je třeba s přehláskou *a > ě* počítat, jsou **střední o-kmeny**. Jev je zde však ještě okrajovější než u mužských o-kmenů a ženských a-kmenů. Gebauer (1960, 147) uvádí jediný příklad (tvar je podle něj navíc podpořen rýmem s *povědě*) – *dwie howiedie* (JiřBrn., Gebauer 1960, 147). V textech ITB se doklad nevyskytuje. Gebauer (ibid.) předpokládá přehlásku *i* u slov *napajedlo*, *maso*, *držadlo* atd., ale takové tvary nejsou doloženy, proto je nepředpokládám a do podkladů pro automatickou morfologickou analýzu zavedeny nejsou. U lemmatu *hovado* je zavedena alternace přehlaska *_pred_ě+iech_a>ě+a*.

Také u středních o-kmenů existuje apelativum s dvojím lemmatem, jehož podobu ovlivnila přehláska *a > ě*. ESSČ i MSS uvádějí podoby *javo/jěvo*. Stejně jako u ostatních podobných případů nejsou lemmata propojena ani se u nich nepočítá s přehláskou.

1.1.2 Přehláska *u v i a ú v í*

Přehláska *u > i* u krátkých i dlouhých vokálů nastává po měkkých hláskách, v písmu se tedy sekvence písmeno označující měkkou hlásku + *u* nebo *ú* mění na sekvenci písmeno označující měkkou hlásku + *i* nebo *í* (např. *mořu > moři*, *věcú > věcí*). Začátky provedení přehlásky se kladou do začátku 14. stol, její dokončení do poslední třetiny tohoto století (Gebauer 1960, 278).

Schematicky:⁷

ž, š, č, ř, j, d', t', ň, b, f, l, m, p, s, v, z, c + u, ú > ž, š, č, ř, j, d', t', ň, b, f, l, m, p, s, v, z, c + i, í

K této přehlásce je třeba dodat, že Gebauer (1960) předpokládá mezistupeň *-iu/-iú* a uvádí ho v přehledech koncovek jako právoplatný nástupnický tvar. Komárek (1969, 116) uvádí Šachmatovův názor, že „grafická spřežka *iu, yu* označovala výslovnost *ü*, tj. labialisované *i*“ a k tomuto názoru se výslovně přiklání ve studii v Gebauerově Hláskosloví (Komárek in Gebauer 1963, 749), kde tvrdí, že „[p]ředpokládané *ü* [...] není samostatný foném, nýbrž výrazně přední varianta samohlásky *u* po měkkých souhláskách“. S názorem, že grafickou spřežku *iu, yu* není možno považovat za variantu koncovky, se ztotožňuje také Lamprecht (1986, 71–72), i pro něj představuje „přechodovou složku“ náležející ke konsonantu, který předchází koncovce. Náležitá transkripce dokladů jako *otczyu, bzyuch* je podle něj zápis s palatalizovanou souhláskou – *otc'ú, bř'uch*. V textech ITB je grafická spřežka za variantu koncovky považována pouze v transkripci Alexandreidy (Vážný 1963) a Umučení rajhradského (Patera 1886), vyskytují se zde tedy doklady jako *[m]ěsieciu sě uda vzníti a slunciu pod zem'ú sníti* (AlxBM), *jimžto jest přède dnem ráno po jich přirozeníú dáno* (AlxH), *svú věciú tak snažně pilil* (AlxB), *s jedniem hrabiú velmi mocným* (AlxB).

Po konzultaci s editory textů Staročeské textové banky spřežky *iu, iú* za podoby koncovek nepovažují (toto řešení volí i Daňhelka (1957)). Všechny případy, ve kterých je grafická spřežka *iu, yu* zachována v transkribovaném textu, budou ve Staročeské textové bance výhledově opraveny. Do té doby je třeba počítat s tím, že tyto tvary budou snižovat spolehlivost automatické analýzy.

Zvratnou analogií se *u* někdy dostává do tvarů, kde je náležité *i* – např. *tyufiucie* (ŽKlem, Gebauer 1963, 216), *oczyu* (Pass., *ibid.*). Protože se jedná o zvratnou analogii, nejsou tvary v podkladech pro generování tvarů nijak zohledněny.

1.1.3 Přehláska *o v ě a ó v ie*

Přehláska *o > ě* se u krátkých i dlouhých samohlásek ve sledovaném období vyskytuje pouze v některých textech a nedůsledně. Většina tvarů, kde se uplatňovala, se posléze vrací k původní podobě. U apelativ se přehláska vyskytuje pouze v koncovkách (Komárek 1969, 116). Její průběh pokrývá celé sledované období (Gebauer 1963, 240). I když je přehláska u Gebauera (1960) označována jako nářeční, texty v ITB ji dokládají pro sledované období hojně a spolehlivě, proto je s ní třeba při generování tvarů počítat. Stejně jako přehláska předchozí nastávala i tato po měkkých hláskách (např. *oráčovi > oráčěvi, koňóm > koniem*). Kvůli ztrátě jotace (viz níže) je třeba po *l* počítat s přehláskou *o/ó v e/é*.

Schematicky:

ž, š, č, ř, j, d', t', ň, b, f, m, p, s, v, z, c + o, ó > ž, š, č, ř, j, d', t', ň, b, f, m, p, s, v, z, c + ě, ie
l + o, ó > l + e, é

⁷ U písmen označujících obojetné hlásky ve schematickém zachycení graficky neznačíme měkkost, protože není v textech vždy značena. Pro změny v tvarotvorném základu by měla být zachycena v seznamu pro generování tvarů, kam byla přejata ze staročeských slovníků, pro změny na konci tvarotvorného základu je rozhodující příslušnost daného lemmatu k tvrdé nebo měkké deklinaci (konkrétní řešení viz v části 1.4.1, měkkost obojetných souhlásek).

V jednom dokladu byla přehlasovaná koncovka *-óv* nalezena v krátké podobě: *když devět mesiacév schodiš* (HradRad). Tvar je zařazen v seznamu výjimek. Tvary v dokladu *turnejěv, bojěv, klánie [h]ledají vždy bez meškánie* (Vít, [ověř.]) jsou transkripcí z *turnegyew, bogyew* (Patera 1886, 226). Protože nenacházím důvod, proč je přepisovat s krátkým diftongem *ě*, a tvary pochází z prozatím nespolehlivého textu, jsou ponechány stranou.

1.1.4 Ztráta jotace

Jako ztráta jotace se označuje splynutí *ě* a *e* a také splynutí *ie* a *é*. Krátký a dlouhý diftong přitom vykazují některé odlišnosti – zatímco *ě* se na *e* měnilo v určitých pozicích trvale a v jiných trvale zůstávalo, dlouhé *ie* se měnilo pouze sporadicky a původní podoba se zachovala až do monoftongizace na *í*. Liší se také chronologie obou změn – Gebauer (1963, 202) klade počátky ztráty jotace u *ě* do pol. 14. stol, *ie* jotaci podle něj ztrácí během století 15. V obou případech se jedná o změnu kontextovou, u různých skupin hlásek má tato změna různé výsledky – vliv na ni měla především palatalizace souhlásek (Gebauer 1963, 202). Pro přípravu podkladů pro generování tvarů je rozhodujícím hlediskem pravopisné zachycení dané změny. Při tomto pohledu na ztrátu jotace je třeba lišit situaci po písmeni *l*, po písmenech pro retnice, po písmenech *d, t, n* a po písmeni *j* a zároveň písmenech pro sykavky.

Po hlásce *l* proběhla změna *ě* na *e* a *ie* na *é* důsledně už před sledovaným obdobím (Gebauer 1963, 198),⁸ takže kombinace *lě* a *lie* není pro sledované období oprávněné v textech předpokládat.⁹ V tvarotvorných základech se kombinace *lě* ani *lie* nevyskytují vůbec. Jedinou situací, ve které se tedy *l* a *ě* nebo *ie* setká, je připojování koncovky začínající na tyto hlásky k tvarotvornému základu končícímu na *l*. Vzhledem k tomu, že ve sledovaném období se daná sekvence hlásek nevyskytuje, je vhodné generovat pouze tvary s nástupnickými tvary, tedy *e* a *é* (např. *tele, zelé*), ne tvary původní.

Schematicky:

|l + ě = le

|l + ie = lé

Po retnicích zůstává v písmu *ě* zachováno. Gebauer (1963, 198–201) uvádí některé odchylky, ale z jeho dokladů se zdá, že jev se týká ojedinělých slov. Stejně situaci komentují ostatní mluvnické (Trávníček 1935, 105, Komárek 1969, 122). Protože důsledné zkoumání tohoto jevu v textech přesahuje možnosti této práce, navrhuji při generování tvarů počítat pouze s tvary pravidelnými (tedy s tvary, v nichž je *ě* po retnicích zachováno) a možnost výskytu podob nepravidelných (tedy se ztrátou jotace po labiálách) zavádím pouze u těch jmen, které mluvnické zmiňují a jejichž tvary se zároveň vyskytují v textech ITB. Ostatní tvary apelativ se ztrátou jotace po labiálách zavádím pouze do seznamu výjimek. V textech ITB

⁸ Komárek (1969, 67) nepokládá tento výklad za správný – změnu *lě/lie* na *le/lé* se ztrátou jotace nespojuje, způsobila ji podle něj otevřenější výslovnost *ě* a *ie* po *l*.

⁹ Kombinace hlásek *lě* se v textech ITB ve spolehlivých textech nevyskytuje vůbec, pro kombinaci *lie* byly nalezeny pouze čtyři doklady: *o všech zbořiech/kosteliech* (BibIKlemNZ), *[p]očečuť veselie jmieti* (BawArn), *o moliech* (LékJádroBrn), *o stříeliech* (LékJádroBrn), zbytek dokladů pochází z rukopisu ostřihomského: *Primicerus kanclieř* (SlovOstřS), *Fisicus vnitřní liekař* (SlovOstřS), *Pigricia lienost* (SlovOstřS), *mentum podbradek, lalok, podhrdlie* (SlovOstřS). Všechny doklady jsou zaneseny v seznamu výjimek.

byly na základě dokladů v mluvnících (Gebauer 1963, 199–201, Komárek 1969, 122) nalezeny doklady tvarů apelativ *měděnec*, *měd*, *zeměnin*, *měsiec*, *město*, *kúpěl*, *trpělivost*, *člověk* a *věž*: *chtě k ófěře*, *ptá meděnce* (DesHrad), *zlata*, *stříebra*, *medi*, *železa* (HusCeskaKazani, [ověř.]), *cizozemec a zemenín* (BiblKlemNZ), *sluncem a mesiecem* (PasTisk), *tak řečené mesto* (SlovOstřS), *očišťuje ji kúpelem vody* (BiblKlemNZ), *jedna kúpel* (HusJádroV), *zkusili trpělivosti jeho* (BeLA), [č]lovek urozený (PrávJihlA), *dobré vežě dělati* (Hvězd). U těchto jmen je proto v seznamu pro generování tvarů zavedena alternace pro podobu tvarotvorného základu se ztrátou jotace (např. základ-cele_paradigma-věž+věž). Zbylé doklady uváděné Gebauerem (1963, 199–201) v textech ITB obdobu nemají, proto jsou zavedeny do seznamu výjimek. Jedná se o tvary: *meſczyenyn* (Rožmb., Gebauer 1963, 199), *messczan* (ListVrat., ibid.), *beda* (ŽKlem., ibid.), *obet* (ŽWittb., ibid.), *obety* (ŽWittb., ibid.), *w uobetech* (ŽTom., ibid.), *po fwetu* (DalC., Gebauer 1963, 200), *na fwetye* (MastDrk., ibid.), *před fwetlem* (ŽWittb., ibid.), *fwetlost* (ŽWittb., ibid.), *z fwetlofti* (JiřKlem., ibid.), *we zpowedy* (ŽKlem., ibid.), *fwedeczftwie* (ŽWittb., ibid.), *w hniewe* (ŽWittb., Gebauer 1963, 201), *fwiedeczftwe* (ŽWittb., ibid.), *prawedlenftwe*¹⁰ (ŽWittb., ibid.).

Kromě toho jsou poměrně hojně doloženy doklady s koncovkou *-e* místo *-ě* u středních n-kmenů (např. *pro břieme* (LyraMat)). V popisu deklinačního typu je proto zavedena vedle koncovky *-ě* i koncovka *-e* jako její nástupnický tvar.

Další odchylka se týká apelativa *nebe* – GEN.SG je pravidelně podle středních jo-kmenů *nebě* (*do nebě* (DalV)), ale také odchýlně *nebe* (z *nebe* (HradMagd)). Odchylka se vyskytuje natolik pravidelně, že je zařazena jako specifický nástupnický tvar do tabulky popisující vzor *nebe*. Stejně tak nakládám s tvarem v dokladu *nad nebemi* (Kladr., Gebauer 1960, 159) – pravidelně by mělo být *neběmi*, analogií (zřejmě s ostatními jo-kmeny) vzniká tvar *nebemi*. Podoba koncovky je opět zařazena do tabulky popisující deklinačního typ.

Zvratnou analogií se ve sledovaném období podle Gebauera (1963, 146–147) dostává *ě* do tvarů, kde je náležité *e* – např. *s měči* (CestMil, [ověř.]), *myedwyed* (Boh., Gebauer 1963, 146). Vzhledem k původu ve zvratné analogii k těmto tvarům nijak nepřihlížím.

Získat představu o ztrátě jotace u diftongu *ie* po retnicích lze na základě mluvníc jen nepřímo – Gebauer (1963, 198) tvrdí, že odchylky se po souhláskách retných objevují zřídka, pokud jde o dlouhé *ie*. O kousek dále uvádí, že *ě* a *ie* klesá všude „kromě po souhláskách retných“ (Gebauer 1963, 202). Trávníček (1935, 106) uvádí explicitně, že „[p]o labiálách se pak vůbec píše *ie* skoro bez výjimky, takže po nich jotace neklesla vůbec“. Komárek (1969, 122–123) nechává situaci bez komentáře, změnu *ie* na *é* však dokládá pouze příklady, kde se retnice nevyskytují. Zkoumat změnu uvnitř tvarotvorného základu přesahuje možnosti této práce. Pro získání představy o situaci byly proto prozkoumány pouze koncovky (*-ie*, *-iech* a *-iem*), kde by se změna mohla projevit. Byly nalezeny pouze doklady *sešli se z rozličných vlastí biskupé* (PasTisk), *holubé [...] za král vzeli jestřáb sobě* (BawEzop), *o královstvích Tahakambauch* (CestMil, [ověř.]). Z toho usuzuji, že stejně jako změna *ě* v *e* tak i změna *ie* v *é* je po retnicích ojedinělá, a do

¹⁰ Poslední tři doklady interpretuje Gebauer (1963, 201) jako tvary končící na *ve* místo *vě* – pokládá je tedy za tvary apelativ *hněv*, *svědečstvo* a *pravedlenstvo*. Poslední z lemmat není obsaženo ve staročeských slovnících a ani v ITB nebyly žádné doklady nalezeny, proto kontext v seznamu výjimek interpretuji jako *pravedlenství* a přiřazuji k lemmatu *pravedlenství*.

podkladů pro generování tvarů ji proto považuji za vhodné nezavádět. Nalezené doklady jsou zavedeny do seznamu výjimek.

Po sykavkách a *j* se *ě* mění v *e* a *ie* v *é* pravidelně, doklady jsou hojné (i pro změnu *ie* v *é*, viz např. doklady *mužé a ženy* (AlexPovD), *vše bezpokojé přěsta* (AlxV), *v ulicích* (Pror), *svým tvářem* (PasTisk), *vybrali jednu čest* (BiblOI), *měsíc i planěty* (AlxV), *o mezěrky* (PrávJihIA)).¹¹ Se změnou je tedy třeba při generování tvarů systematicky počítat.

Schematicky:

ž, š, č, ř, j, s, z, c + ě, ie > ž, š, č, ř, j, s, v, z, c + e, é

Písmena *d*, *t*, *n* v kombinaci s *ě* a *ie* označují hlásky *d'*, *t'* a *ň*. Písmena *d'*, *t'* a *ň* se v kombinaci s *ě* a *ie* nevyskytují.¹² V sekvenci *dě*, *tě*, *ně* zůstává *ě* v písmě zachováno. Stejnou situaci předpokládá Gebauer (1963, 203) pro změnu *ie* v *é*, když tvrdí, že pro „*nie*, *die*, *tie* skleslé v *ňé*, *d'é*, *t'é* dokladů není, poněvadž se mezitím vyvinulo pravidlo psát *ň*, *d'*, *t'* spřežkami *ny*, *dy*, *ty* n. *ni*, *di*, *ti*“. V textech ITB se sice kombinace hlásek *t'é*, *d'é*, *ňé* vyskytují, jedná se však o ojedinělé doklady: *od svých rytěřův* (MartKronT), *jezdíe na koňech* (CestMandM), *dojde plného v onom světě svrchováňé* (ŠtítBes, [ověř.]), *nepřiedrží se ctnost zasluhující spasenie toho zřiezeňé* (ChelčSít, [ověř.]). Vzhledem k ojedinělému doložení i vzhledem k situaci u krátkého *ě* považuji za vhodné se změnou *ie* v *é* po psaném *d*, *t*, *n* nepočítat. Nalezené doklady jsou zařazeny do seznamu výjimek.

1.1.5 Diftongizace *ú* na *ou*

Diftongizace *ú* > *ou* se začíná objevovat v druhé třetině 14. století, hojnější je od začátku 15. století (Gebauer 1963, 261). Mezi kontextové změny ji řadím kvůli přehlásce *ú* > *í*, která probíhá po měkkých hláskách. Diftongizace *ú* > *ou* probíhá naopak po hláskách tvrdých a na začátku slova. Ve sledovaném období je s ní třeba počítat systematicky ve všech pozicích (*najvyšší ouředníci* (MartKronB), *s ženou* (BechNeub)). Gebauer (1963, 260–262) rozeznává fázi vzniku *au* a teprve po něm *ou*, ale v textech ITB se tyto fáze nerozlišují, proto je do podkladů pro generování zavedena pouze diftongizace *ú* > *ou*.¹³

Schematicky:

h, ch, k, r, d, t, n, b, f, l, m, p, s, v, z + ú > h, ch, k, r, d, t, n, b, f, l, m, p, s, v, z + ou
Šú > ou

Stejně jako u ostatních hláskových změn se i zde vyskytují doklady zvrtné analogie – místo náležitého *ú* bývá psáno *uo* (záměnou s *ů*) a stejný jev se vyskytuje i u krátkého *u*: např. *v kterakém ruoffe* (Pr. Pr., Gebauer 1963, 263), *buognoft* (Otc., ibid.). Tyto doklady jsou kvůli svému původu ponechány stranou.

¹¹ V textech ITB se tak neuplatňuje Daňhelkův (1957, 28) názor, že změna *ie* v *é* se vyskytuje pouze po *l* a že *e* je znak za *ie*.

¹² V textech prozatím nespolehlivých se takové kombinace vyskytují, ale předpokládám, že budou spíše odstraněny než zachovány.

¹³ Přepis *au* jako *ou* uvádí jako oprávněný Daňhelka (1985).

1.1.6 Dloužení samohlásky na začátku slova

Dloužení samohlásky na začátku slova je ve sledovaném období doloženo po předložkách a nejčastěji u slov začínajících na *o*: *k ótci* (HradProk), *v uobcování* (BelA), *s úlejem* (PasTisk). Jsou ale také doloženy kontexty, v nichž se na začátku slova dlouží *a* a *u*: *k ápostolóm* (KristA), *k ándělu* (BiblKladr), *v oucho* (LékŽen), *v úši* (BiblKladr), *k útěšeňú* (HradMagd), *v účenje* (BiblKladr), *nad úm* (ŠtítSvátA). U proprií jsou doloženy i kontexty s dloužením *e* (Gebauer 1963, 141). Dloužení počáteční samohlásky po předložce se tedy pro sledované období zdá být systémovou možností. Pro generování tvarů proto navrhuji počítat u všech apelativ začínajících na samohlásku také s tvary, v nichž je počáteční vokál prodloužen (jména domácího původu začínají pouze na *o* a *u* (Komárek 1969, 131), kvůli slovům přejatým je ale dloužení jako možnost zařazeno u všech samohlásek včetně *y* – viz např. lemmata *yzop*, *ymnář*).

Schematicky:

Šo > ó > uo > ů

Šu > ú > ou

Ša > á

Še > é

Ši > í

Šy > ý

1.1.7 Diftongizace *o* na *uo*

Kromě běžné diftongizace dlouhého *ó* (viz níže) uvádí mluvnice doklady diftongizace i u *o* krátkého. Gebauer (1963, 245) o diftongizaci *o* > *uo* v případech jako *buoha* tvrdí, že se jedná o analogické vyrovnání tvarů (*buoha* podle *buoh*), ale přiznává, že toto vysvětlení pro některé případy nedostačuje. Pro ně uvádí, že diftongizace „je tu přes čáru, tj. přes hranice pravidla“ a že se vyskytuje nejčastěji po retnicích a po předložce. Trávníček (1935, 83–84) uvádí, že případy diftongizace jsou hojnější, než by se z Gebauerových příkladů zdálo, a pokládá změnu *o* > *uo* za víceméně pravidelný jev. Tomu odpovídá i stav nalezený v textech ITB. Diftongizace se zde vyskytuje poměrně hojně a neomezuje se na kombinaci s retnicí nebo na začátku slova – viz např. doklady *jakžto právu ukáže* (Astar), *diel vuojsky* (AlexPovD), *vuosk* (GestaB, [ověř.]), *ruosa* (GestaB, [ověř.]), *v nuoci* (Pror), *k kuostelu* (PasMuzA, [ověř.]),¹⁴ *rozuom* (BechNeub), *jakoby duoch zapálený letěl* (Hvězd), *žuoldněři césařuovi* (CestKabK).¹⁵ Při generování tvarů proto pokládám za vhodné počítat s diftongizací *o* > *uo* pravidelně ve všech pozicích kromě začátku slova, protože na začátku slova se vyskytuje zdĺoužení na *ó*, které se pravidelně mění na *uo* a monoftongizaci na *ů* a oba jevy (tj. *o* > *ó* > *uo*, *o* > *uo*) od sebe na začátku slova není možné dobře odlišit. Diftong *uo* vzniklý z *o* v jiných pozicích je krátký a brzy se místo něj opět vyskytuje *o* (Komárek 1969, 119), proto považuji za vhodné počítat pouze se změnou *o* > *uo*, s žádným dalším stadiem.

Schematicky:

¹⁴ V ITB *kuosteli*, v rukopisu *kuoftelu* (PasMuzA s32).

¹⁵ V kontextu *pro zuořivost* (CestMandM) je diftongizace na místě *u*. Gebauer (1963, 259) dokládá záměnu *u* a *o* v ojedinělých tvarech. Je tedy možné, že taková záměna proběhla i zde a podoba se poté diftongizovala. Tvar *zuořivost* řadím do seznamu výjimek.

!\$o > uo

1.1.8 Úženi é na í/ý

Úženi é > í/ý se ve sledovaném období vyskytuje zřídka, první doklady jsou ze 14. století, ale změna je častá až ve století 16. (Gebauer 1963, 141). Mluvnice žádné doklady tvarů apelativ s úžením neuvádějí, ale v ITB se vyskytují např. doklady [p]roti ranám jeho jsou naši helmové jako dýnka (DalV), rozvázati řemínka/řemének jeho obuvi (BibIKlemNZ), s mlíkem ženským (LékJádroD), chlíb řiedko (PasTisk), dýkou nebo kyjem (Husitské písně, [ověř.]). Proto je se změnou třeba pro sledované období systematicky počítat. O kontextovou změnu se jedná pouze z hlediska pravopisu – ale právě toto hledisko je v podkladech pro automatickou morfologickou analýzu třeba upřednostnit. Po tvrdých hláskách se é úží na ý (déka > dýka), po ostatních hláskách na í (řemének > řemínek). Ve staročeských slovnících nebyla v žádném apelativním lemmatu nalezena kombinace *dě*, *tě*, *ně*, v textech ITB je taková kombinace ojedinělá (viz část 1.1.4), proto nejsou hlásky *d'*, *t'*, *n'* do pravidla pro úženi zahrnuty.

Změna se týká i koncovek začínajících na *ie* ve tvarech jmen s tvarotvorným základem zakončeným na *i*. Zúženou podobu koncovky ukazují např. doklady *ku polím* (BibIKladr), *v řemeslích* (BechNeub), *v některých biblích* (BibINymbPravopis), *o moci dubového jmelí* (LékJádroD). Tento typ úženi se podle Gebauera (1960, 142) dokončuje až v 18. století.

Schematicky:

h, ch, k, r, d, t, n + é > h, ch, k, r, d, t, n + ý

b, f, l, m, p, s, v, z, ž, š, č, ř, c, j + é > b, f, l, m, p, s, v, z, ž, š, č, ř, c, j + í

Změna *vévoda* na *vývoda* nastala mylným vztažením k *vyvésti* (Gebauer 1963, 211), nejedná se tedy o výsledek úženi. MSS uvádí obě podoby lemmatu, všechny tvary tak mohou být lemmatizovány pravidelně.

1.2 Bezkontextové změny samohlásek

Bezkontextové změny samohlásek jsou takové změny, které nastávají u dané samohlásky bez ohledu na kontext, tedy v každém jejím výskytu. Ve sledovaném období se jedná o diftongizace *ó*, *o* a *ý* a monoftongizaci *ie*.

1.2.1 Diftongizace *ó* na *uo* a monoftongizace *uo* na *ů*

Diftongizace *ó* > *uo* a monoftongizace *uo* > *ů* je ve sledovaném období systematická, postupně se mění každé *ó* bez závislosti na kontextu (*bóh* – *buoh* – *bůh*, v *óleji* – *uoleji* – *ůleji*). Nejstarší doklady na *uo* jsou z první poloviny 14. století, ze stejného období jsou doloženy první doklady *ů* a „[o]d pol. XIV do pol. XV jsou fase *ó* – *uo* – *ů* vedle sebe“ (Gebauer 1963, 244). Proto je třeba se všemi fázemi změny v podkladech pro generování tvarů pro sledované období systematicky počítat.

Schematicky:

ó > *uo* > *ů*

1.2.2 Diftongizace *ý* na *ej*

U apelativ substantivní deklinace se diftongizace *ý* na *ej* týká pouze tvarotvorného základu, ne koncovek (*o přílišné pejše* (GestaM), *na tejden* (BechNeub)). Objevuje se od konce 14. století, její postup je pozvolný (Komárek 1969, 162), v textech se podoby s *ej* vyskytují vedle podob s *ý* až do konce sledovaného období. V podkladech pro generování tvarů je se změnou třeba počítat systematicky (i když není u apelativ doložena zvlášť hojně).

Stejně jako u diftongizace *ú* v *ou* předpokládá Gebauer (1963, 281–283) přechodnou fázi (v tomto případě *aj*). Tento zápis však není v textech ITB uplatněn, proto se počítá s diftongizací na *ej*.

Schematicky:

ý > *ej*

Diftongizace *í* na *ej* je ojedinělá, proto se s ní v podkladech pro generování tvarů nepočítá. Jev dokládá Gebauer (1963, 213–214) ze sledovaného období u apelativ v kontextech *czajn* (UrbE., Gebauer 1963, 213), *ffayderzftwij* (ChelčPost., ibid.) a *zijma* (Štít. ř., ibid.). Slovníky podobu *cajn* obsahují, není tedy třeba kvůli dokladu změnu zavádět. Podobně MSS uvádí apelativum *šajděřstvie*, s dokladem tedy není třeba pracovat jako s výjimkou. Doklad *zijma* je v ITB transkribován *zíma* (ŠtítSvátA), ani zde tedy není potřeba zohledňovat diftongizaci (dloužení je zachyceno alternací, viz část 3.1.2.1). Dále se o diftongizaci *í* na *ej* mluví (Gebauer 1963, 212) u koncovky *-í*. Doklady na tento jev pocházejí pouze z EvOl. a byly zohledněny v seznamu výjimek u jednotlivých deklinací.

1.2.3 Monoftongizace *ie* na *í*

Případy výskytu *í* místo *ie* se množí po celé sledované období, změna je dokončena až ve stol. 16. Její první doklady pocházejí z období kolem r. 1300 (Gebauer 1963, 192). Se změnou je v podkladech pro generování třeba počítat systematicky (*viera* – *víra*, *znamenie* – *znamení*).

Schematicky:

ie > *í*

Zvratnou analogií se vyskytuje *ie* na místě náležitého *i* – např. *množství lodie* (Mand., Gebauer 1963, 222), *piefmo* (Otc., Gebauer 1963, 221). Tyto doklady jsou pro svůj původ ve zvratné analogii ponechány mimo podklady pro generování tvarů (výjimky byly zmíněny u jednotlivých deklinačních typů). Podobným jevem je psaní *ie* nebo *e/ě* za *i* – např. *w zyezye* (místo *žiezi*, ŽWittb., Gebauer 1963, 220), *w morzie indském* (Mill., *ibid.*). Také tyto doklady jsou ponechány stranou, protože se s největší pravděpodobností jedná o chyby.

V některých dokladech však Gebauer (1963, 223) na základě dokladů z nářečí připouští, že psaní *ie* může odrážet nářeční znění – uvádí tvary apelativ *kříž*, *křídlo*, *šíř*, *kanovník* a *zákonník* v dokladech *krziez* (Mill., Gebauer 1963, 223), *krzieze* (Mill., *ibid.*), *na krziezy* (Mand., *ibid.*), *krzezem* (PassKlem., *ibid.*), *krziedl* (Mill., *ibid.*), *na dél i na fferz* (Sal., *ibid.*), *kanownyeka* (EvOl., *ibid.*), *zakonnyekow* (EvVíd., *ibid.*). V textech ITB se vyskytují doklady *na svatý kříž* (Hyn), *křiedlu* (LékCzart), *odtrhna křiedlo* (LékJádroBrn) a doklad shodný s Gebauerovým (*na dél i na šěř* (LékSalM, [ověř.])). Tvary jsou zařazeny do seznamu výjimek.

1.3 Jiné změny samohlásek

1.3.1 Změna *aj* v *ej*

Změna *aj* > *ej* je v historických mluvnicích uváděna již pro sledované období (ojedinělé doklady ze sklonku 14. století uvádí Gebauer (1963, 134)), ale doklady ve tvarech apelativ chybí. V textech ITB byly pomocí nástroje Analýza tokenů prozkoumány tvary lemmat, které obsahují stejnoslabičnou sekvenci *aj*, ale změna byla nalezena pouze v tvarech apelativ *vajce*, *lajno* a *zajtřie* (*s vejci smaženými* (BechNeub), *vezma psie lejna* (LékChir), *do zejtrě* (PasTisk)). U ostatních apelativ jsou buď zavedeny dublety (*cejch/cajch*, *ošlejš/ošlajch*, *žejdlík/žajdlík*), nebo se tvary se změnou vyskytují až v textech mladších, než je sledované období. Se změnou *aj* > *ej* se tedy v podkladech pro generování tvarů počítá u apelativ *vajce*, *lajno* a *zajtřie* (je u nich zavedena alternace tvarotvorného základu v seznamu pro generování tvarů). Propojení tvarů lemmat s variantou *aj* a *ej* prozatím zavedeno není.

1.3.2 Epenteze, elize a splývání samohlásek

V několika dokladech se vyskytují vkladné samohlásky. Gebauer (1963, 208) je pokládá za ojedinělé nástupce měkkého jeru, Komárek (1969, 143) jeho názor nesdílí a domnívá se, že jde o epentetické vokály: *k velikėj chzyfti* (Kunh., Gebauer 1963, 208), *chryzbeti králóv zvrátím* (EvOl., *ibid.*) a *prosi krzyfta Bořivoj* (DalC., *ibid.*). Gebauer (1963, 227) jako vkladné uvádí i doklady *ma drzywy* (PassKlem., Gebauer 1963, 227), *peczylywost* (EvOl., *ibid.*). První doklad je v ITB přepsán *čsti*, ostatní obsaženy nejsou. Jev je

pro svou výjimečnost ponechán stranou (tvar *křista* je zařazen do seznamu výjimek, protože apelativum *křest* vykazuje nepravidelné alternace v tvarotvorném základu (viz část 3.3.7)). Stejně je ponecháno stranou i odsouvání *i* – Gebauer (1963, 227–230).

Několika doklady je doloženo také splývání předložky a slovního tvaru začínajícího na samohlásku. Jedná se o doklad *sbieráše dřevce na 'heň* (ŠtítKlem), který Gebauer (1963, 91) přepisuje *nahen*, dále o doklad *nablyczyegy* (Alb., Gebauer 1963, 91) místo *na obličji*, doklad *po obědě* (Vít, [ověř.]), který Gebauer (1963, 232) přepisuje *puobyedye* (Vít., Gebauer 1963, 232) a doklad *dopata* (Otc., Gebauer 1963, 249) místo *do opata*. Doklad *'heň* je zařazen do seznamu výjimek, protože se v této podobě vyskytuje v ITB, ostatní doklady jsou ponechány stranou.

1.3.3 Výjimečné změny samohlásek

V koncovkách *-óv* a *-óm* dochází ke krácení vokálu na *-ov* a *-om* (*něteři z mistrov* (LyraMat), *prodání základov dlužníkom vzatých* (PrávJihlA), *neumělým lékařom* (LékChir); více dokladů viz především u mužských o-kmenů a jo-kmenů v kapitole 2). Zkrácené podoby koncovek jsou kvůli počtu dokladů, kde se vyskytují, považovány za pravidelné nástupnické podoby koncovek (viz Tabulku 11 v části 1.5.4).

V dokladu *čarodijnyky přehádáte* (PasTisk) je doložena výjimečná podoba lemmatu *čarodějník*. Je zařazena do seznamu výjimek.

V dokladu *mladý nechce nésti giha* (Baw., Gebauer 1963, 58) má Gebauer (1963, 58) za to, že je třeba tvar *jiha* číst jako *jha*, ale v ITB je zřejmě stejný kontext transkribován s *i* (*mladý nechce nésti jiha* (BawEzop)). Tvar je zařazen do seznamu výjimek.

Apelativum *rýžě* má v kontextu *z réžě chléb dělají* (CestMil, [ověř.]) doloženu podobu *réžě*. Pro svou výjimečnost je řazena do seznamu výjimek.

Podoby *žezn/žiezn*¹⁶ apelativa *žizn* („hojnost“) vznikají podle Gebauera (1963, 219) tak, že náležitá podoba vychází z užívání a mate se s *žiezn* („žizeň“). Gebauer (ibid.) uvádí doklady *ziezn ubertatem* (MamV., Gebauer 1963, 219) a *zezen ubertas* (MamF., ibid.). MSS počítá s podobami *žizn/žizen/žizeň*, jiná lemmata staročeské slovníky neuvádějí. Tvary *žiezn* a *žezn* zařazují kvůli výjimečnému doložení do seznamu výjimek k lemmatu *žizn*.

V dokladu *blanářstvo* (KlarGlosA) je zavedena délka, ESSČ předpokládá podobu *blanařstvo*. Doklad je zařazen do seznamu výjimek.

¹⁶ Podobu *žezn* uvádí Gebauer (1963, 219) bez dokladu.

1.4 Změny souhlásek

V této části kapitoly se popisují změny souhlásek. Jak už bylo řečeno v úvodu, jedná se o změny závislé na kontextu. Výklad si nejprve všímá změn spojených se značením měkkosti obojetných souhlásek. Následně se věnuje změnám souhlásek na konci tvarotvorného základu – tedy alternacím jako *bratr* – *bratři*, *člověk* – *člověče*, *kůň* – *koně*, potom změnám stejných souhlásek uvnitř tvarotvorného základu (např. *stařec* – *starce*, *ohňec* – *ohencě*). Dále se věnuje změnám sykavek, změnám týkajícím se *t*, *d* a změnám skupin sykavek a *t* a *d* (např. *děšč* – *děšť*, *most* – *moscě*, *kněžstvie* – *kněství*). Další části se týkají zániku *l* a *d* (např. *mučedlník* – *mučedník* – *mučelník*), zániku jedné ze zdvojených souhlásek (např. *panna* – *paně*), průvodním vokálům u slabikotvorných likvid (např. *srdce* – *sirdcem*, *bratr* – *brater*), protezi a elizi (např. *oheň* – *voheň*, *jíva* – *íva*) a spodobě znělosti (např. *tvaroh* – *tvaroch*). Ve všech částech jsou zmiňovány i výjimečné doklady. Nepravidelné doklady, které nelze řadit do žádné ze zmíněných částí, jsou se stručným komentářem vypsány v části o výjimečných změnách na konci pojednání o změnách konsonantů.

1.4.1 Měkkost obojetných souhlásek *b, f, l, m, p, s, v, z*

Otázka označování měkkosti u obojetných souhlásek (*b, f, l, m, p, s, v, z*) se z hlediska přípravy podkladů pro automatickou morfológickou analýzu skládá ze dvou okruhů problémů.

První představují lemmata se značenou měkkostí obojetných souhlásek. Jak už bylo řečeno v úvodu ke kontextovým změnám samohlásek, ve staročeských slovnících je měkkost většinou značena. Její zaznamenání se ale ve slovnících liší. ESSČ i StČS užívají značení měkkosti u zmíněných hlásek v pozicích před *u*, *ú* a *e*, před *a*, *á* a *é* je jejich výskyt naprosto marginální (v rámci apelativ byla nalezena pouze lemmata *hobl'a*,¹⁷ *p'ánost* a *top'éinka*), před *o*, *ó* se nevyskytují vůbec, naopak MSS a GbSlov značí měkkost pouze před *u*, *ú*. Na konci lemmatu se značení měkkosti u apelativ ve staročeských slovnících nevyskytuje. Dále platí, že před *u*, *ú* se u apelativ skloňovaných podle substantivních deklinačních typů vyskytuje pouze *l'*, ostatní změkčené varianty byly nalezeny pouze u adjektiv nebo zpodstatnělých adjektiv (např. *kvap'úci*, *promluv'úci*). Hojně se změkčené varianty v ESSČ a StČS vyskytují před *e*.

Druhý okruh problematiky představuje značení měkkosti obojetných souhlásek na konci tvarotvorného základu u měkkých deklinací. Pro přepis textů existuje sice v oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR doporučení pozičně danou měkkost značit (Černá – Lehečka 2015, 70) – viz např. kontext *pod zem'ú sníti* (AlxBM), současně se ale přihlíží ke značení v prameni. V textech ITB se tak vyskytují doklady jako *všemohúci králu žádúci* (MastMuz), *klúč* (KlarBohE), *příslušie věřitelu* (PrávJihlB) bez značení měkčení. Proto pokládám za vhodné zavést generování podob se značením měkkosti i bez ní, aby bylo možné najít všechny způsoby zápisu (i když tím u některých jmen vzniknou zápisy, které se zřejmě nikdy

¹⁷ Měkkost obojetných souhlásek zaznamenávám pro jednoduchost znakem akcentu za souhláskou, výsledné grafické řešení bude ale muset být v souladu s fontem užívaným pro přepis textů ITB.

nevyskytovaly). U apelativ patřících do měkkých deklinací nebo smíšených deklinací s tvarotvorným základem zakončeným na *b, f, l, m, p, s, v, z* (např. *země, hrázě, mysl, otep, chřiepie*) je tedy třeba předpokládat podoby tvarotvorného základu zakončené na variantu se souhláskou bez značení měkkosti i s ním (*zem i zem', hráz i hráz', mysl i mysl'*). Výjimku představují nt-kmeny, u nichž není třeba počítat s podobou se značením měkkosti, protože se v deklinaci nevyskytují žádné tvary, u kterých by nástupnické podoby závisely na měkkosti tvarotvorného základu.

Pro generování dalších podob všech jmen se změkčenou variantou obojetné souhlásky platí, že pokud se souhláska se značenou měkkostí vyskytuje před hláskami *e, é, a, á, u, ú, o, ó*, je třeba generovat i variantu bez značení měkkosti, ať už se jedná o kombinaci uvnitř tvarotvorného základu, nebo při kombinaci s koncovkou (např. *prav'enie > pravenie, kl'úč > klúč, král'u > králu, mysl'ú > myslú* apod.).

Měkkost není nikdy značena před *ě, ie, i, í*. Při generování tvarů se souhláska se značením měkkosti vyskytne před těmito hláskami při připojování koncovek, které na tyto samohlásky začínají. Je proto třeba zavést pravidlo, které měkkost u souhlásek před těmito samohláskami zruší. Měkkost se neznačí ani před nulovou koncovkou, ani v pozici před konsonantem. I v těchto kombinacích je proto třeba značení měkkosti zrušit.

Schematicky:

b', f', l', m', p', s', v', z'+ e, é, a, á, u, ú, o, ó > b, f, l, m, p, s, v, z + e, é, a, á, u, ú, o, ó

|b', f', l', m', p', s', v', z'+ ě, ie, i, í, Ø, K = b, f, l, m, p, s, v, z + ě, ie, i, í, Ø, K

Důsledkem představeného postupu tvoření tvarů je, že některé tvary apelativ měkkých (a smíšených) deklinací s tvarotvorným základem zakončeným na *b, f, l, m, p, s, v, z* vzniknou dvojmo – např. tvar *otepi* vznikne po přidání koncovky *k* tvarotvornému základu *otep* i *otep'*; tvar *otepí* vznikne přehláskou z tvarů *otep'ú* i *otepú* (přehlásku pouze u podoby se značením měkkosti není možné zavést, protože bez přihlídnutí k tomu, že apelativum patří k měkké deklinaci, by se v tvaru *otepú* nenáležitě aplikovala diftongizace na **otepou*).

1.4.2 Změny velár a *r* na konci tvarotvorného základu

1.4.2.1 Změna velár a *r* před *i, ě, ie*

U apelativ s tvarotvorným základem zakončeným v lemmatu na *k, g, h, ch* a *r* je třeba při generování tvarů počítat se změnou této hlásky, pokud koncovky začínají na *ě, ie, i*. Změna jiného typu se vyskytuje u koncovky *-e* (viz níže).

Koncovky začínající na *ě, ie* a *i* působí změnu *k, g, h, ch, r > c, z, z, š, ř* (např. *ruka – rucě, hoch – hošiech*).

Schematicky:

|k + i, ě, ie = ci, cě, cie

|g + i, ě, ie = zi, zě, zie

|h + i, ě, ie = zi, zě, zie

|ch + i, ě, ie = ši, šě, šie

| r + i, ě, ie = ři, řě, řie

U mužských o-kmenových pluralií tantum nastává netypická situace – 5 lemmat je do staročeských slovníků zavedeno s koncovkou *-i* (*otdavci, omladci, otrusci, otřebci, vývějci*), takže jejich tvarotvorný základ končí v seznamu pro generování tvarů na *c*, ale pro tvoření dalších tvarů je třeba získat informaci, že má končit na *k*. Zároveň lze u těchto lemmat předpokládat vznikovou alternaci v bezkoncovkovém GEN.PL – např. *otdavek*. K těmto lemmatům je proto zavedena alternace základ-bezkoncovkove_tvary-Kek/tvary_s_koncovkou-Kk, aby bylo možné nejprve získat podobu tvarotvorného základu stejnou jako u ostatních podobných případů. Tvary jako *otdavci* pak mohou být tvořeny stejně jako u ostatních lemmat aplikací pravidla o změně veláry na konci tvarotvorného základu.

Kromě pravidelných změn se vyskytují i výjimky. Gebauer (1960, 176) dokládá tvary bez náležité alternace v kontextech *w synagogie* (ŽKap., Gebauer 1960, 173) a *k svatému patriarche* (ML., Gebauer 1963, 460). Dále byl nalezen i kontext *titoť jsú patriarchi a kniežata lidská* (BiblOl). Tvary jsou zařazeny do seznamu výjimek.

1.4.2.2 Změna (původních) velár a *r* před koncovkou *-e*

Koncovka *-e* ve VOC.SG u o-kmenů působí změnu *k, g, h, ch, r > č, ž, ž, š, ř* (např. *bóh – bože, člověk – člověče*).

Schematicky:

| k + e = če

| g + e = že

| h + e = že

| ch + e = še

| ř + e = ře

U substantiv s tvarotvorným základem zakončeným na veláru je tato alternace naprosto pravidelná (*k, h/g, ch* se mění na *č, ž a š*),¹⁸ u substantiv s tvarotvorným základem zakončeným na *r* jsou v tomto pádě možné jak tvary s alternací, tak bez ní u jmen, kde se *r* dostává mezi dvě samohlásky (Gebauer 1960, 25). Pro sledované období jsou však doloženy pouze tvary s pravidelnou alternací (např. *[a]zda ste mi obětovali oběti čtyřiceti let na púšči, sboře izrahelský* (BiblLitTřeb)), tvar bez alternace nalezen nebyl. Pro sledované období tedy předpokládám pouze pravidelnou změnu všech zmíněných konsonantů v tomto pádě.

U jo-kmenů působí koncovka *-e* změnu u apelativ s tvarotvorným základem zakončeným na *c* a *z* (vzniklých z původních velár *k* a *g*). Tyto konsonanty se před touto koncovkou mění na *č, ž* (např. *otec – otče, kněz – kněže*).

Schematicky:

¹⁸ U apelativ s tvarotvorným základem zakončeným na *sk* a *zh* by bylo možné očekávat výjimky. Vzhledem k tomu, že se u Gebauera (1960, 1963) ani v jiných mluvnicích ani v textech ITB nepodařilo najít žádné VOC.SG jmen s takto zakončeným tvarotvorným základem, počítám u nich s pravidelnou alternací jako u jmen s tvarotvorným základem zakončeným na veláru.

|c + e = če

|z + e = že

1.4.2.3 Změna skupiny *sk* na konci tvarotvorného základu

U jmen s tvarotvorným základem zakončeným na *sk* je třeba kromě právě popsané pravidelné změny počítat i se změnou starší, která ale ve sledovaném období ustupuje, totiž se změnou *sk > šč*. Jedná se o reflexi rozdílu *sk* původního, které alternuje s *šč* (*šť*), a *sk* vzniklého po zániku *jerů* ze *sъk*, které se mění pravidelně na *sc*.

Jev se vyskytuje u a-kmenů a o-kmenů.

U a-kmenů uvádí Gebauer (1960, 176) původní skupinu *sk* pouze u dvou apelativ – *vojska* a *dska*, doklady tvarů s alternací jsou potom *vojšče odtad vstáti káza* (AlxH), *v tej vojště* (BiblOI), [*n*]a jednéj *dščě tři biechu kázanie* (DesHrad), *dva podstavky každé dště počítajíc* (BiblOI), [*d*]vě a *dvě dščě vždy v hromadu hřebíky sbity jsou* (CestMil,[ověř.]), *dámť dvě dště tobě kamennie* (BiblOI). Kromě toho se u těchto apelativ vyskytují i tvary se změnou *sk > sc*: *hřechy jako na dce napsány* (PasTisk),¹⁹ *v jeho vojscě* (DalV), *dvě dfcie* (Koř., Gebauer 1960, 177), *obě woycie* (Pass., *ibid.*).²⁰ V případě tvaru *vojscě* se může jednat i o tvar o-kmenového neutra *vojsko*.

U mužských o-kmenů Gebauer (1960, 38; 1963, 448) změnu *sk > šč* nedokládá. V textech ITB byl nalezen jediný takový tvar, a to v LOC.PL *po takých zištiech* (ŠtítKlem).²¹

U středních o-kmenů je změna *sk > šč* doložena pouze pro apelativum *vojsko*, stejně jako změna *sk > sc* (v *každém vojšče* (CestMandM), *v svém vojště* (ŠtilfU), *po svém vojsce* (ŠtilfU)). Ostatní apelativa, kterých se změna týká, nemají doloženu ani jednu variantu.²² Změna byla hojněji doložena pouze u proprií: např. *Polsko, Lučsko: u Polščě všech tvrží dobychu* (DalV), [*k*]něž *sirazský počě jemu u Polscě překážěti* (DalV), *w luczftye* (DalC., Gebauer 1960, 137).

Vzhledem k tomu, že je změna *sk > šč* doložena pouze zřídka, zavádím ji pouze k lemmatům, kde byla doložena (v seznamu pro generování tvarů je přiřazena k lemmatům *vojska*, *vojsko*, *dsk*a a *zisk*). Tvary, v nichž dochází ke změně *sk > sc*, budou tvořeny pravidelně podle výše uvedených pravidel.

¹⁹ V tomto dokladu došlo navíc k redukci *dsc* na *dc*.

²⁰ V ITB je tentýž kontext transkribován *obě vojště*, dané místo snad připouští i transliteraci *woyftie* (PasMuzA s515).

²¹ Hledání tvarů probíhalo takto: ze staročeských slovníků byla vybrána všechna mužská o-kmenová apelativa s tvarotvorným základem zakončeným na *sk*. Pro všechny koncovky působící alternací, tedy pro koncovky *-e*, *-ě* (*-e*), *-ie* (*-í*, *-é*), *-i* a *-iech* (*-ích*, *-ěch*) byly v nástroji Analýza tokenů hledány tvary se skupinou *sc*, *šč*, *šť* před každou z koncovek. Kromě tvaru *zištích* zmíněného výše nebyly nalezeny žádné tvary ani se změnou typu *šč* ani *sc*.

²² Ve staročeských slovnících jsou to apelativa *dvořisko*, *hlavnisko*, *hradisko*, *kniežětsko*, *kolésko*, *lučisko*, *městsko*, *mlýnsko*, *mravisko*, *nravisko*, *pastvisko*, *plésko*, *plosko*, *plučisko*, *pohansko*, *polsko*, *ratisko*, *rybničisko*, *řěčisko*, *řisko*, *sedlisko*, *skotsko*, *tvrzisko*, *zelenisko*.

1.4.2.4 Změna skupiny *zh* na konci tvarotvorného základu

Skupina *zh* se od skupiny *sk* na konci tvarotvorného základu odlišuje v tom, že je u ní doložena pouze změna na *žd* (v písmu), ne změna popsaná výše (tedy změna na *zz* (Gebauer 1963, 455, 507)). Skupina *zh* se na konci tvarotvorného základu vyskytuje v deklinaci ženských a-kmenů u lemmat *břiezha*, *dřiezha*, *lemiezha*, *miezha*, *rózha*, *zábřezha*, v deklinaci mužských o-kmenů u lemmat *březh*, *mezh*, *mozh*, *uzh* a *zábřezh*. V jiných deklinacích se nevyskytuje. Doklady se změnou *zh* > *žd* jsou ojedinělé. Všechny nalezené doklady ukazují kontexty v *olivovéj rofdye* (PassKlem., Gebauer 1960, 176), *ihned na zábřezdě stanu ostanieše* (BiblOl), v *mieždě* (HusPost, [ověř.]). I když je dokladů takto omezené množství, jedná se o tvary pro sledované období náležité (a jiné tvary doloženy nejsou vůbec). Pro tato jména je proto zavedeno pravidlo pro změnu *zh* > *žd*, které je třeba aplikovat dříve než pravidelnou změnu *h* > *z*.

Schematicky:

|zh + i, ě, ie = ždi, ždě, ždie

1.4.2.5 Změna tvarotvorného základu u apelativ *oko* a *ucho*

Zatímco v singuláru i plurálu se u apelativ *oko* a *ucho* uplatňuje pravidelná alternace souhlásek na konci tvarotvorného základu (*oko* – *v ocě*), v tvarech duálu je všude základ *oč* a *uš*. Tvary jsou tím ojedinělé, a jev je proto třeba zachytit v seznamu pro generování tvarů jako specifický typ alternace (alternace má tvar souhlasky-DU-k>č, souhlasky-DU-ch>š).

1.4.3 Změny *d*, *t*, *n* a *d'*, *t'*, *ň* na konci tvarotvorného základu

Alternace *d*, *t*, *n* a *d'*, *t'*, *ň* v písmu představuje z hlediska přípravy podkladů pro automatickou morfologickou analýzu složitou otázku. Kromě případů pravidelných, které očekáváme na základě novočeského pravopisu, se ve sledovaném období vyskytuje několik jevů jiných.

Pro stanovení všech pravidel změn *d*, *t*, *n* a *d'*, *t'*, *ň* na konci tvarotvorného základu je zásadní rozdíl mezi deklinacemi tvrdými a měkkými (a smíšenými). U deklinací tvrdých platí, že alternace se vyskytuje pouze ve výslovnosti, a z hlediska psané formy jazyka tedy není třeba zavádět žádná pravidla (např. *had* – *hadi*, *žena* – *ženě*, *město* – *městiech*).

Pro tvary apelativ měkkých (a smíšených) deklinací je důležité aplikovat změnu *šč* > *šť* dříve, než budou získávány tvarotvorné základy a ty kombinovány s koncovkami, protože bez aplikace této změny by chyběla celá řada lemmat s tvarotvorným základem zakončeným ve výslovnosti na *ť*. Z lemmat zakončených *šcie*, *ščě*, *šče* a *šč* (např. *léšcie*, *miloščě*, *hradišče*, *plášč*) provedením této změny vzniknou nástupnické podoby zakončené na *štie*, *šťě* a *šť* (např. *léštie*, *milošťě*, *hradiště*, *plášť*; pravidla a popis změny *šč* > *šť* viz níže v části 1.4.6.1).

Dále je u měkkých a smíšených deklinací třeba rozlišovat deklinace, které mají v NOM.SG tvar bez koncovky, a deklinace v NOM.SG s koncovkou. U deklinací s koncovkou je třeba nejprve při generování tvarů získat tvarotvorný základ odtržením koncovky. U měkkých deklinací je třeba zavést změnu psaného

d, t, n na *d', t', ň* (např. u lemmatu *znamenie* se tedy vytvoří tvarotvorný základ *znameň*, u lemmatu *báně* *báň*, u lemmatu *medviedě* *medvied'*, u varianty lemmatu *hradiště* *hradišť* apod.), u i-kmenů (jako deklinace smíšené) je třeba počítat s oběma variantami (např. u lemmatu *hosti* zavést tvarotvorný základ *host' i host*, u lemmatu *sáni* tvarotvorný základ *sáň i sán*).

Schematicky:

měkké deklinace: *dě, tě, ně, die, tie, nie, dí, tí, ní, di, ti, ni* na konci lemmatu = TZ zakončený na *d', t', ň*

i-kmeny: *di, ti, ni* na konci lemmatu = TZ zakončený na *d, t, n, d', t', ň*

Výjimku představuje lemma *dietě*, které kvůli tomu, že se v jeho deklinaci kombinují nt-kmeny a i-kmeny, tvoří některé tvary od měkké podoby tvarotvorného základu (*diet'*), některé od tvrdé (*diet/dět*), celkový popis viz v části 2.22.2.2 u středních nt-kmenů. Vzhledem k tomu, že se tato alternace týká jediného kořene, je zavedena v seznamu pro generování tvarů, ne pravidlem.²³

Mezi měkké a smíšené deklinace, které mají NOM.SG bezkoncovkový, patří mužské jo-kmeny, ženské a mužské i-kmeny a některé ženské ja-kmeny. U mužských jo-kmenů se přitom vyskytují lemmata, která jsou zakončená na *n* (*sršen, san*), i lemmata zakončená na *d', t', ň* (*arcipřišť, plášť*,²⁴ *hlemýžď, oheň*). I-kmeny mají ve staročeských slovnících zavedena převážně lemmata zakončená na *d, t, n* (*dan, měd, kost*), ale měkká zakončení se někdy také vyskytují (*daň, kád'*). Jednotlivé slovníky se v zachycení liší.

Tvarotvorný základ těchto jmen je jiný v případě jo-kmenů a ja-kmenů oproti i-kmenům. U jo-kmenů jsou kromě bezkoncovkových tvarů (tyto tvary jsou zohledněny níže) tvary s tvrdým tvarotvorným základem výjimečné. V textech ITB byly nalezeny pouze tyto: *umyj tú vodú toho líne* (LékJádroBrn), *v nichž ležie sanové* (LucidT), *hadóv a sanóv* (LucidT). Jsou zařazeny do seznamu výjimek. Pravidelné tvary mají měkký tvarotvorný základ (viz např. kontexty *umyj túž vodú toho líně* (LékJádroD), *z líňóv* (Kuch), *sršně pošle hospodin* (BiblOI), *ti sršňové* (BřezSnářM), *sršňóm* (AlexPovD)), proto se v následujících pravidlech počítá pouze s ním. Stejně tak se s měkkým tvarotvorným základem počítá i u ja-kmenů (tvrdé základy jsou opět výjimečné a jsou zařazeny do seznamu výjimek – viz níže tvary *púštech* a *paždech*). U i-kmenů je naproti tomu třeba zahrnout obě podoby tvarotvorného základu – jednu zakončenou na *d, t, n*, druhou na *d', t', ň*, a to bez ohledu na to, jaká podoba se vyskytuje ve slovnících. Některé tvary se totiž pravidelně tvoří od měkkého tvarotvorného základu (např. *mastú, masti*), jiné od tvrdého (*mastem, mastech*).²⁵

Schematicky:

jo-kmeny, ja-kmeny: *d, t, n* na konci TZ v lemmatu = TZ zakončený na *d', t', ň*

i-kmeny: *d, t, n* na konci TZ v lemmatu = TZ zakončený na *d, t, n, d', t', ň*

i-kmeny: *d', t', ň* na konci TZ v lemmatu = TZ zakončený na *d, t, n, d', t', ň*

Kromě těchto apelativ má tvarotvorný základ zakončený na *n* i *ň* i apelativum *den*. V ESSČ jsou zavedeny obě podoby (*den* i *deň*). Protože změna souhlásek na konci tvarotvorného základu je u tohoto apelativa

²³ Má tvar: *zklad-pred_koncovkami_a_zakoncenimi_ě+ětě+ěti+ětem+etem+ete-*

diet/pred_koncovkami_a_zakoncenimi_atú+atma+atoma-diet'/pred_koncovkami_óm+mi+ma+i+i+em+ech-dět

²⁴ Nástupnická podoba lemmatu.

²⁵ I-kmenová jména zakončená na *šč* byla ve staročeských slovnících nalezena pouze dvě – *rúšč* a *třiešč*. Jedná se o klaretismy. Ze systémových důvodů však u nich předpokládám tvary s měkkým (*třiešť*) i tvrdým (*třiešt*) tvarotvorným základem jako u ostatních i-kmenů.

specifická, je zavedena přímo do seznamu pro generování tvarů²⁶ (přehled všech tvarů viz u mužských n-kmenů v části 2.10.2.1).

Po právě popsaném získání tvarotvorných základů měkkých a smíšených deklinací (včetně zohlednění nástupnických podob získaných aplikací změny *šč > št*) je třeba při tvoření tvarů aplikovat pravidla pro spojování s koncovkami. Koncovky je přitom třeba dělit do šesti skupin podle toho, jakou změnu u tvarotvorných základů způsobují (případně nezpůsobují).

1) Průzkum **bezkoncovkových tvarů** apelativ měkkých a smíšených deklinací ukázal, že mohou mít v textech jak podoby s *d, t, n*, tak podoby s *d', t', ň*, bez ohledu na to, jaký tvarotvorný základ je u nich třeba předpokládat s ohledem na tvary s koncovkou.

Pro jména ve slovnících zakončená na *d, t, n* tak byly nalezeny kontexty jako *jest v něm chuť rozličného ovotce* (BechNeub), *[v]zdviženie rukú mú oběť večerní* (ŘádKorA), *železo a měď obuv jeho* (BibIKladr), *confessio zpověď* (KlarBohE), *[t]ěž lenost die* (ŠtítKlem), *vespis sršeň* (KlarGlosA), *Samson, zeť Tamnatejského* (BibIKladr), *zvěduc púť svého děťátka* (BawArn), *choť věčný své choti* (ŠtítKlem), *sdržie všelikú práci a tesknosť* (ŠtítKlem), *sami prst' nosili* (PasKal), *ktož otvierá zed'* (PrávJihIA), *ukážet větší milosť* (ŠtítKlem).

Pro apelativa s lemmatem zakončeným na *šč, d', t', ň* (nebo stejně zakončeným tvarotvorným základem u lemmat s koncovkou) byly nalezeny např. doklady *příde dešť* (LucidT), *zlý déšť* (AlxV), *ohen zhašen byl* (PrávJihIA), *ohen v pec uřtí* (BibIKlemNZ), *tak kuoň miluje tú milosť, jakož na kuon sluší* (ŠtítSvátB), *když sě jest povoden učinila* (BibIOI), *aby na roven sešli* (BibIOI), *šel na púšť* (BibIKlemNZ), *do těch jeskyn* (TrojK).

Považuji proto za vhodné zavést u měkkých i smíšených deklinací do podkladů pro generování změnu, která zajistí nalezení tvarů s měkkým i tvrdým tvarotvorným základem v bezkoncovkových tvarech. U i-kmenů je vhodné bezkoncovkové tvary tvořit od obou podob tvarotvorného základu (aplikování změny povede ke zbytečnému zmnožování tvarů, např. *kád > kád', kád' > kád*).

Schematicky:

|d', t', ň + Ø > d, t, n

|d, t, n + Ø > d', t', ň

2) **U koncovek (a zakončení) začínajících na a, á, o, ó, u, ú** platí, že tvarotvorný základ získaný aplikací pravidel v předešlých krocích, zůstává zachován.

U deklinací s jedním tvarotvorným základem je situace pravidelná – příklady tvarů jsou např. v dokladech *[v] druhém kázaňú* (DesHrad), *[t]a paňú mniec nábožničku* (DesHrad), *panují plecoma, pažďoma* (LékFrantA), *jmáš v sobě [...] drahú vóňu v neumieřě* (HradMagd), *pochytiec svá nedviedata* (BibIOI),

²⁶ Má tvar: zaklad-bezkoncovkove_tvary-

den+deň/tvary_s_koncovkou_e+a+ě+i+ovi+u+em+ú+oma+ie+é+ové+óv+í+óm+i+y+iech+ech-dn/tvary_s_koncovkou_ovi+u+ové+óv+óm-dň.

z tetěnat (ŠtítKlem), *biechu ti vstupňové divným dielem udělání* (AlexPovD), [o] *hlemýžďu a o orlici* (BawEzop).

U deklinací s dvojným tvarotvorným základem i-kmeny ženské využijí pouze měkké varianty tvarotvorného základu (*bude li tú mastú mazáno* (MastMuz), *s laťú* (AlexPovD)).

I-kmeny mužské u koncovek začínajících na *a* a *u* využívají pouze variantu tvrdou (*hosta, hostu*), u *ú* pouze měkkou (*hostú*), u koncovek začínajících na *o, ó* obě (*mluvil jest k zetóm* (BibIKladr), *Knudlin a Peklin platněř, zetové její* (PrávJihIA)).

3) **Koncovky a zakončení začínající na ě, ie, i a í** způsobují změnu tvarotvorného základu. Pokud končí tvarotvorný základ na *d', t', ň*, mění se v písmu poslední znak na *d, t, n*. U tvarotvorných základů zakončených na *d, t, n* dochází ke změně ve výslovnosti, ne v písmu, proto není třeba žádnou změnu zavádět.

Schematicky:

|d', t', ň + ě, ie, i, í = d, t, n + ě, ie, i, í

Ojedinelý tvar se vyskytuje v dokladu *styrzmy kongema* (ListVrat., Gebauer 1960, 112). Tvar *koňema* je pro svou výjimečnost řazen do seznamu výjimek.

4) Nejsložitější situace je u **koncovek začínajících na e** (*-e, -em, -ech*). Z hlediska pravopisu současné češtiny představují pravidelnou situaci případy, kdy se sekvence *d', t', ň* na konci tvarotvorného základu a *e* z koncovky mění na *dě, tě, ně* (*hoře pekelným ohněm* (ŠtítKlem), *přemocného nepřitele bude mieti vězněm* (BřezSnářM), *před jedním hradištěm* (PasKal), *chce opustiti sedliště* (ŠtítKlem), [ó], *má milá hospodyně* (PasTisk)).

Schematicky:

|d', t', ň + e = dě, tě, ně

Tato změna nastává i u i-kmenových apelativ, kde je však druhotná – pravidelnou situaci představují tvary jako *hostem*. Byly nalezeny doklady *nad múdrostí jeho a odpovedkách/na odpovědčech* (BibIKlemNZ), *v písnech obrážel se v lidu* (ChelčSít, [ověř.]), *na těch [...] převzácných přiezněch* (Budyš, [ověř.]), *dá jíti básněm lživým* (ChelčSít, [ověř.]), *byl jest hostěm v zemi Madian* (BibLitTřeb), *ani test s zetěm budte spolu v řadu přisežných* (PrávJihIA).²⁷

Původní jsou u i-kmenů tvary tvořené od tvrdé varianty tvarotvorného základu, který se při kombinaci s koncovkou začínající na *e* nemění: *los zemi rozdělil pokolením i čeledem* (BibIKladr), *řebříky ke zdem*

²⁷ Dále byly při zkoumání souvýskytu *d, t, n* a *d', t', ň* s různými koncovkami nalezeny i doklady z prozatím nespolehlivých zdrojů. Zápis, který byl podkladem pro transkripci (rukopis, resp. transliterovaná edice), však může ukazovat i k pravidelnému tvaru (s koncovkou *-iech*), proto tyto případy ponechávám prozatím stranou. Jedná se o doklady *v našich přech a činěch* (TrojTA) > *cziniech*, 72r, [n]a listěch jest psáno (Vít) > *na lyftech*, Patera (1886, 60), *v příkladěch* (Vít) > *przykladyech*, Patera (1886, 155), *v úraděch* (Vít) > *urzadyech*, Patera (1886, 273).

přistavivše (LetQ), *s svým výborným chotem* (ŠtítKlem), *to dítě má býti jeho zetem* (BřezSnářM), *hostem sem byl* (KristA).

Stejný tvar se analogií dostává i k původně *lja*-kmenovému apelativu *lodí* – viz doklady *k těm lodem* (ŠtítKlem), *přijedú na lodech* (BiblOl). Tvary *lodem* a *lodech* by bylo možné zavést do seznamu výjimek, ale vzhledem k tomu, že se jedná o pravidelné a hojně doložené tvary podle jiné deklinace, považují za vhodnější zavést do seznamu pro generování tvarů alternaci základ-před_koncovkami_em+ech+mi-lod/cele_paradigma-lod'. (V alternaci je totiž třeba zohlednit i tvary *loděch* a *lodmi/lodmi* (viz část 2.14.1.2.3)).

U *jo*-kmenů se dále oproti obecnému pravidlu změny sekvence *t+e* na *tě* objevují i zápisy jako *za koňem* (PulkR, [ověř.]), *má býti spáleno ohněm* (ModlMil, [ověř.]), *namokla bieše deštěm* (Otc, [ověř.]), *pod pláštěm* (PulkR, [ověř.]), které reflektují odlišný původ slabik *ňe* a *ně*, *te* a *tě* a *de* a *dě*. Grafické odlišování těchto slabik je dodržováno jen v některých rukopisech (Gebauer 1963, 196). U těchto rukopisů se doporučuje odlišnost zachovávat (Černá – Lehečka 2015, 70), proto je třeba vedle tvarů typu *d'*, *ť*, *ň* + *e* = *dě*, *tě*, *ně*, počítat také s tvary bez alternace v grafické podobě. (Pravidlo zavádím pouze u *jo*-kmenů, protože jinde nebylo v textech ITB dané psaní doloženo. Na rozdíl od ostatních případů zde ke grafické změně nedochází. Pravidlo je přesto zavedeno, protože představuje z hlediska současného pravopisu nečekanou možnost.)

Schematicky:

jo-kmeny: |*d'*, *ť*, *ň* + *e* = *d'e*, *ťe*, *ňe*

Výjimečné tvary byly nalezeny v kontextech *po púštech* (Otc, [ověř.]), v edici *pufftech* (Smetánka 1909, 12), v *svých hájených lovištích* (PrávŠvábC, [ověř.], v rkp. *lowiftech* (PrávŠvábC 56b)), *ukazují také ránu na paždech* (LékFrantA). Vzhledem k tomu, že se jedná o tvary ojedinělé, zařazují je do seznamu výjimek.

5) **Koncovky -é a -y** se kombinují pouze s tvarotvornými základy zakončenými na *d*, *t*, *n* (vyskytují se pouze u mužských *i*-kmenů). Alternaci nezpůsobují.

6) **Koncovky -mi a -ma** jsou původně *i*-kmenové. Původní tvary jsou tvořeny od tvrdé podoby tvarotvorného základu, ale působením analogie s ostatními tvary paradigmatu se sem dostávají i tvary měkké: viz např. doklady *[p]akli kto vidí, by sietmi [...] ryby lovil* (BřezSnářM), *aby daňmi bezprávnými nebyly obtěžovány* (HusCeskaKazani, [ověř.]), *přikryvše se pytly a sietmi* (KarŽivA, [ověř.]).

Tvary s těmito koncovkami u jmen jiných deklinací s tvarotvorným základem zakončeným na *d'*, *ť*, *ň* jsou doloženy spíše výjimečně (kromě tvaru *koňmi*). Byly nalezeny tyto: *s lodmi svými odplynu* (TrojK), *s lodmi volně jeti nemohú* (LetKřižA, [ověř.]), *vytáhni ten stříen klešťmi* (LékSalM), *po ten šíp klešťmi sáhnúti* (LékChir), *zavěž jemu ramena pod paždmi* (LékFrantA), *za koňmi* (LapidVodň), *s konmi* (PrávJihB), *s kopím a s lučistmi* (TrojK), *řtanowiffmi* (Comest., Gebauer 1960, 159). Doklady ukazují na to, že i u ostatních deklinací je vhodné při kombinaci s koncovkou *-mi* (a zřejmě i koncovkou *-ma*) počítat s dvojtwarem.

Schematicky:

|*d'*, *ť*, *ň* + *mi*, *ma* > *d*, *t*, *n* + *mi*, *ma*

1.4.4 Změny *d, t, n* a *d', t', ň* uvnitř tvarotvorného základu

Z hlediska generování tvarů apelativ je třeba kromě alternace *d, t, n* a *d', t', ň* na konci tvarotvorného základu zohlednit jejich alternaci a) v sekvencích *dě, tě, ně* uvnitř tvarotvorného základu, b) v lemmatech, u nichž je *e* ve slabikách *dě, tě, ně* nebo *dě, tě, ně* jerové nebo vkladné a c) v lemmatech s tvarotvorným základem zakončeným na *d'K, t'K, ňK*, která mají v GEN.PL alternaci vznikovou.

a) Sekvence *dě, tě, ně* se vyskytují v některých lemmatech (např. *pečetienie, dedenie, bráňenie*). U jejich tvarů je třeba kromě této původní sekvence počítat i s psaním *dě, tě, ně* a od lemmat s touto podobou generovat také všechny tvary.

Schematicky:

dě, tě, ně > *dě, tě, ně*

b) Specifickou otázkou představují lemmata, u nichž se v sekvenci *te, de, ne*, nebo *dě, tě, ně* vyskytuje *e* jerové nebo vkladné, které ve tvarech s koncovkou mizí (nebo se přesouvá hlouběji do tvarotvorného základu: *ohňec – ohencě*).

U tvarů bezkoncovkových je třeba počítat se sekvencemi *dě, tě, ně* i *dě, tě, ně*, jak bylo popsáno v bodě a) (některá apelativa mají obojí lemma). Pro tvary s koncovkou platí, že některá z těchto jmen mají ve staročeských slovnících zavedeny opěrné tvary s *d, t, n* (např. *dřiežděc – ždcě, ohňec – ohencě*), převážná většina pouze s *d', t', ň* (*povoněk – ňku, baťek – t'ka, hvížděc – d'ka*), některá jména potom mají uvedenu variantu *n* i *ň* (*fasuňek – ňku/nku*). U jmen s *d'*²⁸ nebyly v textech ITB nalezeny žádné tvary, u jmen s *t'*²⁹ pouze tvar *baťka* (Ceska_stredov_lyrika_Lehar, [ověř.]). U jmen, která mají v opěrném tvaru zavedenu pouze variantu *ň*, byly doloženy tvary s *n*: *s pelynkem* (LékFrantA), *z pelynku* (LékŽen), *rybky drobné jako mřenky* (LékJádroBrn), *povonky* (LékJádroBrn). Na základě tohoto zjištění považuji za vhodné u všech zmíněných jmen počítat v pádech s koncovkou s tvarotvorným základem obsahujícím *d, t, n* i *t', d', ň*. Protože se jedná o alternaci vázanou na lemma, je zavedena přímo v seznamu pro generování tvarů (má tvar typu *zaklad-bezkoncovkove_tvary-ňeK+něK/tvary_s_koncovkou-ňK+nK*).

c) U a-kmenových, o-kmenových, jo-kmenových i ja-kmenových apelativ s tvarotvorným základem zakončeným *t'K, d'K, ňK* je třeba při vznikové alternaci v GEN.PL počítat se změnou na *těK, děK, něK* – viz např. doklady *věštěb a kúzel* (BiblOI), *básní, pištěb* (HusVýkl, [ověř.]), *šest deštěk* (BiblOI), *měštěninův i měštěk* (HusPost, [ověř.]), *miesto baněk* (LékRhaz), *slív, meruněk, hrušek* (BechNeub). Protože vzniková alternace je kvůli své složitosti zachycena v seznamu pro generování tvarů, přidávám změnu na *těK, něK, děK* přímo k daným lemmatům (ve formě typu *zaklad-bezkoncovkove_tvary-něK/tvary_s_koncovkou-ňK*).³⁰

U lemmat zakončených na *ščKa* je třeba zavést dvojí GEN.PL, protože se formálně liší původní a nástupnický tvar (srov. *věščeb × věštěb*) – k těmto lemmatům (např. *věščba, měščka*) je proto zavedena alternace *zaklad-bezkoncovkove_tvary-ščeK+štěK/tvary_s_koncovkou-ščK*.

²⁸ Jedná se o apelativa *dřiežděc, dřiežděc, hvížděc, hvížděc, hvížděc*.

²⁹ Jedná se o lemmata *baťek* a *baťek*.

³⁰ Tvary zakončené na *d'eK, t'eK* nebo *ňeK* doloženy nejsou.

1.4.5 Změny ř a r uvnitř tvarotvorného základu

Změna ř a r uvnitř tvarotvorného základu se týká několika skupin substantiv.

a) Jo-kmenová maskulina zakončená v NOM.SG *řec* (např. *stařec*) mají v pravidelných případech v pádech s povrchově přítomnou koncovkou tvarotvorný základ zakončen na *rc* (např. *starce*). Analogií se do bezkoncovkových pádů dostává *rec* (např. *starec*) a do koncovkových řc (např. *stařce*) – z hlediska původního stavu jsou tyto tvary nepravidelné. Následující seznam přináší přehled nepravidelných tvarů získaný pomocí nástroje Analýza tokenů z ITB (ze slovníku byla vybrána všechna lemmata končící na *řec*, pomocí nástroje byly generovány a vyhledávány všechny tvary s tvarotvornými základy zakončenými *řec*, *rec*, *rc* a řc) a doplněný doklady z Gebauerova hláskosloví (Gebauer 1963, 341). Pokud se ve staročeských slovnících vyskytuje dvojí podoba lemmatu, jsou obě podoby uvedeny:

bratřec: *Jimramovi, bratřci druhému* (HradProk);

dvořec: *ten dworecz* (KolB. (1497), Gebauer 1963, 341);

hřec: *heřcom* (Mart., Gebauer 1963, 341);³¹

hořec: *Acromen horec* (SlovOstrS), *učič knot z kuory menšieho břěččana nebo hořce* (LékRhaz);

kačěřec: *cirrus kačerec* (KlarGlosA);

kobeřec/koberec: *Tapetum koberec* (SlovOstrS);

kořec/korec: *také korec chmele platil po kopě* (LetKřížA, [ověř.]);

mudřec: *Sophista Istimý, chytří mudrec* (SlovOstrS);

novověřec/novověrec: *[n]ovověrec zákona slul jest* (LyraMat);

piesnotvořec: *druhý hudec nebo piesnotvorec [...] pade k nohám Alexandrovým* (AlexPovD);

prapořec/praporec: *na každém praporec jiné barvy bieše* (ŠtilfU);

prustvořec: *jádra břeskvovné, prustvorec* (LékJádroBrn);

stařec: *ten starec a bezdětkyně jeho Alžběta* (KristB);

tvořec: *svému tworzczy* (JiřKlem., Gebauer 1963, 341), *tworzczce* (VOC.SG, JiřKlem., ibid.).

Jak je z tohoto přehledu patrné, je ve sledovaném období častější výskyt tvaru NOM.SG s analogickou podobou tvarotvorného základu (*horec*) než analogická podoba tvarotvorného základu podle původního NOM.SG (*hořce*). Tvarotvorný základ zakončený na řc v tvarech s koncovkou byl doložen pro lemmata *bratřec*, *hořec*, *hřec* a *tvořec*, kromě apelativa *hořec* jsou tvary doloženy ojedinele.³² Analogický tvar NOM.SG je doložen jednak pro apelativa, kde se s ním počítá ve staročeských slovnících, jednak pro apelativa *stařec*, *prustvořec*, *piesnotvořec*, *mudřec*, *kačěřec*, *hořec* a *dvořec*, kde s ním slovníky nepočítají. Vzhledem k tomu, že tvarů je nezanedbatelné množství, i vzhledem k tomu, že u některých apelativ se s variantou mající tvarotvorný základ zakončený na *rec* počítá ve slovnících, zavádím do seznamu pro generování tvarů u všech apelativ s tvarotvorným základem zakončeným na řec alternaci s *rec* v bezkoncovkových pádech. Pro tvary s koncovkou zavádím stejné řešení, i když nepravidelných tvarů je méně. Možnost výskytu analogických tvarů ve sledovaném období takové řešení podporuje. Alternace *r* a *ř* se u sledovaných apelativ kombinuje s alternací zánikovou. U všech apelativ zakončených na řec je tak v seznamu pro generování tvarů zavedena alternace základ-bezkoncovkove_tvary-

³¹ Totéž místo je v ITB transkribováno *hercóm* (MartKronB).

³² Ve StČS je apelativu *hořec* přiřazen opěrný tvar *-rcě* i *-řce*. Podobné řešení se vyskytuje u apelativ *modlověřec* a *mařec*.

řec+rec/tvary_s_koncovkou-rc+řc. Lemmata zakončená na *rec* jsou do seznamu pro generování tvarů zavedena pouze s alternací zánikovou.

b) O-kmenová deminutiva zakončená na *rček* vykazují v pravidelných případech podobný typ alternace – v bezkoncovkových pádech se vyskytuje *r*, v pádech s koncovkou *ř* (*starček* – *stařečka*). Zároveň se v tvarech vyskytuje alternace KeK_eKK. Tvary mají potenciál analogického vývoje jak v koncovkových, tak bezkoncovkových tvarech. Všechny tvary těchto jmen byly zkoumány v textech ITB zadáním dotazů obsahujících regulární výrazy. Co se týče tvarů bezkoncovkových, nejsou v textech ITB ani u Gebauera (1963, 342) ze sledovaného období doloženy žádné tvary zakončené na *reček*, *řeček*, nebo *řček*, naopak tvary zakončené na pravidelné *rček* jsou doloženy hojně. Ve staročeských slovnících nejsou uvedena žádná lemmata se zakončením *reček* nebo *řeček*. V seznamu pro generování tvarů se tedy v souladu s těmito nálezy počítá pouze s lemmaty zakončenými na *rček*.

Tvarů s koncovkou je doloženo velmi málo – v textech ITB se vyskytují tvary pouze pro apelativa *starček*, *syrček* a *praporček*. Analogické podoby (obsahující sekvenci *rečk/rečc*) jsou přitom doloženy větším množstvím různých příkladů než podoby pravidelné (obsahující sekvenci *řečk/řečc*). Pravidelná podoba je doložena v kontextu *příloz kořen jeden stařečku* (LékFrantA), podoba analogická potom v kontextech *vezmi starečka a jazýčka*, *benedikt bílý* (LékJádroBrn), *z těch syřečkův* (LékSaIM, [ověř.]), *s hákem a s praporečkem* (Stc_vojenske_rady, [ověř.]).

Na základě těchto tvarů pokládám za vhodné zavést do seznamu pro generování tvarů pro deminutiva zakončená na *rček* alternaci *zaklad-bezkoncovkove_tvary-rček/tvary_s_koncovkou-rečk+řečk*.

U apelativa *praporček* je ve StČS zaveden opěrný tvar pouze *rečka/rečku*. V seznamu pro generování tvarů se s ním nicméně zachází stejně jako s ostatními, protože pokládám za vhodné předpokládat u něj stejné tvarové možnosti jako u ostatních jmen se stejnou strukturou.

c) Dále by patrně bylo systémové se stejným jevem počítat i u jmen se slovtvorným základem zakončeným na *r*, která se odvozují příponou s původní stavbou měkký jer konsonant (např. *vědrce*, *běrcě*, Gebauer 1963, 342). Tato apelativa by ze systémového hlediska měla v bezkoncovkovém GEN.PL vykazovat změnu *r > ř* (ibid.). Jediné jméno, které má tuto alternaci doloženu, je však apelativum *dvercě* – viz doklad *ku podvojem mých dveřec* (BiblOI, [ověř.]). U žádného jiného jména se sledovanou stavbou alternace doložena nebyla, proto se s alternací počítá jen u apelativ *dvercě* (a všech jeho podob: *dvěrcě*, *dveřcě*, *dvěřcě*). V ESSČ je u všech podob uveden jako opěrný tvar *-řec* i *-rcí*, proto je v seznamu pro generování tvarů zavedena alternace počítající s alternací *r* a *ř* v celém paradigmatu (má podobu *zaklad-bezkoncovkove_tvary-řec+rec/tvary_s_koncovkou-rc+řc*).

Alternace se vyskytuje i u dalších lemmat – *bercě/beřcě*, *běrcě/běřcě*, *obžercě/obžěrcě*, *poběrcě/podběrcě*, *smiercě/smieřcě*, *dvěrky/dvěřky*, *dvěrka/dvěřka*.³³ Vzhledem k tomu, že všechny varianty mají zavedeno své lemma, navrhuji generovat pouze pravidelné podoby.

³³ V ITB žádné tvary tohoto apelativa doloženy nejsou, doklady v GbSlov pochází až z období mladšího, než je období sledované. Lemmata doložená až po r. 1500 však nejsou ze seznamu pro generování tvarů vyřazována (viz část 1.6.5).

d) Příbuzná změna je doložena u apelativa *dřevce* v dokladu *byl drvec naštiepal* (BiblOI). Jiné tvary GEN.PL doloženy nejsou a nejsou doloženy ani jiné tvary, kde by *ř* alternovalo s *r*. Do seznamu pro generování tvarů je proto zavedena alternace základ-GEN.PL-drvec+dřevce/zbytek_paradigmatu-dřevc.

e) U apelativ končících na *rstvo/řstvo* a *rstvie/řstvie* je výskyt *ř* v tvarotvorném základu vztahován k analogickému vývoji, případně k vývoji skupiny *rs* v *řs* (Gebauer 1963, 344–345). Staročeské slovníky v mnoha případech obsahují dublety (např. *bratrstvo/bratřstvo*, *bratrstvie/bratřstvie*, *žhárstvie/žhářstvie*). Pro zjištění, zda tyto dublety pokrývají tvary v textech ITB, bylo pro prvních 500 dokladů na tvary obsahující skupinu *rstv* a 500 dokladů obsahujících skupinu *řstv* ověřeno, zda jsou lemmata obsažena ve slovnících.

Pro tvary obsahující skupinu *rstv* bylo zjištěno, že ve slovnících chybí (nebo v době, kdy se kompiloval seznam pro generování tvarů, chyběla) lemmata *rytierstvo*, *rytierstvie*, *řitierstvo*, *vladarstvo*, *vladarstvie*, *kacierstvie*, *kacierstvo*, *kofěrstvie*, *komorstvo* (viz např. doklady *kniežě rytierstva* (Pror), *knieže řitierstva* (Pror), *kup ot svého tovaryše rytierstvie* (CestMandM), *vezřev na rytierstvo svoje* (AlxV), *v svém vladarství* (BřezSnářM), *vladarstvo ztratí* (BřezSnářM), *páše [...] ukrutenstvie i kofěrstvie* (Budyš, [ověř.]), *kteřůž praví kacierství* (BiblKlemNZ), *kacierstvo v svém lidu obnoví* (BřezSnářM), *má mieti věrné rytieřstvo a komorstvo* (ŽidSpráv, [ověř.]), ostatní tvary měly ve slovníku příslušné lemma zavedeno.

V prvních 500 tvarech obsahujících skupinu *řstv* pouze tvary v dokladech *pivovařstvo* (KlarGlosA), *čistářstvo* (KlarVokF) a *přikázal řitieřstvu* (Pror) neměly ve slovnících zavedeno příslušné lemma.

Nalezený stav by bylo možné řešit přidáním chybějících lemmat do seznamu pro generování tvarů, ale jednalo by se pouze o částečné řešení na základě (snad) nejčastějších dokladů odchylek. Za vhodnější považuji řešení, které problém pokryje celkově. Navrhuji proto zavést změny *rstv > řstv*, *řstv > rstv*, které zajistí tvoření obou variant od všech lemmat.

Schematicky:

rstv > řstv

řstv > rstv

Tvar *čistářstvo* nemá ve staročeských slovnících zavedenu žádnou podobu, ke které by ho bylo možné vztáhnout, do seznamu pro generování tvarů proto doplňuji lemma *čistářstvo*.

f) U apelativa *těžař* se odchylkou vyskytují i tvary se základem *těžar* – např. *negociator těžar* (KlarGlosA), *podobno jest [...] těžaru* (LyraMat), *kupce bohaté a těžary* (BřezSnářM). Do seznamu pro generování tvarů na základě těchto dokladů zavádím lemma *těžar* (MSS obsahuje pouze lemma *těžař*). Podobný jev se vyskytuje i u apelativa *ovčář*, ale doklad je pouze ojedinělý: *rozličným owczarom* (ML., Gebauer 1963, 336), proto je zaveden do seznamu výjimek.

g) U i-kmenových apelativ končících na *ř* jsou oprávněné tvary INS.PL končící na *rmi*. Takové tvary ale nejsou doloženy ani u Gebauera (1963, 344) ani v textech ITB (jsou doloženy pouze tvary zachovávající podobu tvarotvorného základu z NOM.SG: *pod tak rozličnými tvářmi* (KristA)), proto nejsou do podkladů pro generování zavedeny.

h) Ostatní případy změny $r > ř$ (Gebauer 1963, 344–348) ponechávám stranou, protože se většinou týkají ojedinělých tvarů (nejčastěji z PassKlem). Některé z nich jsou navíc v ITB transkribovány bez nepravdivosti: *nesendeš fmrzti* (Ol., Gebauer 1963, 348) jako *nesendeš smrtí* (BiblOl). Do podkladů jsou zahrnuty jen ty z těchto variant, které mají ve staročeských slovnících zavedeno samostatné lemma (*řítieř/rytieř, chřtán/chrtan, strýc/stříc*). Kromě toho byl v ITB nalezen doklad *když vietř viel* (CestMil, [ověř.]). Tvar je zařazen do seznamu výjimek.

1.4.6 Změny sykavek a *t, d* i jejich skupin

1.4.6.1 Změna *šč* v *šť*

Změnou *šč > šť* prochází ve zkoumaném období každá kombinace *šč*. Změna je spojena s alternací na konci tvarotvorného základu, protože díky ní vznikají další tvarotvorné základy zakončené na *ť*. Spolehlivé doklady změny pochází ze 14. století, v průběhu 15. století se obě formy vyskytují vedle sebe, změna je dokončena ve století 16. (Gebauer 1963, 521–522). Ukazují ji např. dvojice *ščedrost: štědrost* (ŠtítKlem), *ščáva: ve šťávě* (PříslFlaš), *ščpěnie: pro štěpěnie* (LékRhaz), *třieščka: sbierám tyto třieščky* (ŠtítKlem), *stanovišče: stanoviště* (AlxV), *čiščenie: čistěnie* (BiblKlemNZ).

Kvůli pravopisným zvykostem současné češtiny je třeba pro změnu *šč > šť* zavést pravidla v závislosti na tom, co za původní skupinou *šč* v tvaru následuje. Na konci, před konsonantem (K) a před samohláskami *a, á, u, ú, o, ó, é* se sekvence mění v písmu na *šť*, před *i, í, ě, ie* se sekvence mění na *šť*, před *e* se celá sekvence *šče* mění na *ště*.

Kromě těchto případů byly nalezeny i tvary, v nichž se místo původní sekvence *ščK* vyskytuje *šťK*. Jedná se např. o doklady *klěšťky* (BiblOl), *na dvě dešťky* (BiblOl), *ohništko* (SlovKlem), *dršťka* (SlovKlem), *měšťky i panny* (ŽídSpráv, [ověř.]), *rozličná pišťba* (LyraMat), *s rozličnú pišťbú* (TrojK), *ta věšťba* (ŠtítKlem), *múdrost věšťby* (KristB), *v bezzvláštnosti* (HusSvatokup), *proti ušťnutí* (LékVodň), *kakús vláštností* (ŠtítSvátA). Apelativa s kořenem *vláščnosť* mají ve dvou případech zavedeno i lemma s kořenem *vlášťnosť* (*bezzvlášťnosť* (GbSlov, MSS), *oblašťnosť* (MSS, podoba obsahuje navíc hláskovou variantu kořene)). Pro některá z apelativ, která mají v lemmatu sekvenci *ščK*, nejsou tvary se sekvencí *šťK* doloženy vůbec (např. *piščba, věščba, uščnutie*) a měkkost se odráží pouze ve tvarech GEN.PL: *věšťěb a kúzel* (BiblOl), *básní, pišťěb* (HusVýkl, [ověř.]). Pro některá taková jména je podoba se *šťK* doložena i v jiných tvarech – viz např. doklady *dešťky lebné* (LékRhaz), *klěšťkami* (LékRhaz), *o zvlášťnosti* (BelA). Považuji proto za vhodné počítat nejen se změnou *ščK > šťK*, ale i se změnou *ščK > štK*. Skupina *šťK* zřejmě vzniká ztvrdnutím sekvence *šťK*, ale účelem tohoto popisu je zachytit formální proměny tvarů, ne primárně následnost změn, proto je pravidlo zachyceno jako *ščK > šťK, štK*.

Schematicky:

$ščš > šťš$

$ščK > šťK, štK$

$šč + a, á, u, ú, o, ó, é > šť + a, á, u, ú, o, ó, é$

šč + i, í, ě, ie > št + i, í, ě, ie
šč + e > ště

Speciální problém představují apelativa zakončená na sekvenci *ščeK*, u nichž dochází k zánikové alternaci. Jména se liší podle toho, jaká zániková alternace se u nich uplatňuje: a) jména *pišček*, *plášček*, *prašček*, *věšček* a *drášček*, *makolúšček*, *pišček*, *plášček*, *pošček*, *prašček*, *pyšček*/*pýšček*, *rašček* mají zánikovou alternaci typu KeK_KK (*plášček* – *pláščku*), b) u jmen *hrdopyšček*, *kmošček*, *lúšček*, *měšček*, *vršček* se vyskytuje alternace typu KeK_eKK (*měšček* – *měšečka*), c) u apelativa *l'ubšček* se vyskytuje alternace typu KKeK_eKKK (*l'ubšček* – *lubeščka*).³⁴

Pro bezkoncovkové pády jmen typu a) jsou doloženy pravidelné podoby *pištěc* (SlovKlem), *věštěc* (BiblOI), *v nevěrný pláštek* (DalV), *ten pištěk* (Otc, [ověř.]), pro jméno *věšček* je doložena i podoba *věštec* (LyraMat). Tvary s koncovkou jsou doloženy jednak pravidelné od původní podoby *s piščcem* (DalV), *věščcě sú jměli* (Pror), *proroka a věščce* (Pror), jednak i od podoby *s t' v* tvarotvorném základu po změně *šč > št'* u jména *plášček*: *pláštkem* (ŠtítSvátA), *v pláštku* (PasTisk), *s t v* tvarotvorném základu u jmen *pišček*, *věšček* a *plášček*: *hudci*, *pištci*, *žakěři* (ŠtítKlem), *uzřel pištce* (LyraMat), *k věštci* (BiblOI), *indiských věščcív* (BřezSnářM),³⁵ *pláštkem* (ZrcSpask). Ostatní jména nemají doloženy žádné tvary. Na základě doložených tvarů se zdá vhodné předpokládat u všech jmen tohoto typu změnu *ščeK > štěK*, *šteK* a tvary pádů s koncovkami tvořit od všech tří podob tvarotvorného základu. Vzhledem k tomu, že tato alternace je vázaná na lemma, přidávám ji do seznamu pro generování tvarů (má tvar *zaklad-bezkoncovkove_tvary-ščeK+štěK+šteK/tvary_s_koncovkou-ščK+šťK+štK*).

Pro jména typu b) je v textech ITB doložen pouze tvar *v měšečkách* (ŠtítKlem), v GbSlov se dále vyskytuje doklad *(Jidáš) myeffeczki maje* (EvOI., GbSlov). V pádech bez koncovky se změně *šč > št'* nezdá nic bránit (*měšček* – *měštěk*). V pádech s koncovkou rozděluje *e* původní skupinu *šč* (*měšček* – *měšečka*), a zdá se tedy oprávněné změnu *šč > št'* nepředpokládat, pokud se na změnu díváme v jednotlivých tvarech (v tvaru *měšečka* není žádná skupina *šč*, která by se na *št'* mohla měnit). Tím vznikne situace, kdy nedoložený NOM.SG *měštěk* má GEN.SG *měšečka*, což se sice nezdá šťastné, ale jedná se o výsledek hláskových změn. Navíc doklad v GbSlov *mieffeczek kožený* (ApatFr., GbSlov) ukazuje, že NOM.SG se přizpůsobuje pádům s koncovkou. Kdybychom o situaci uvažovali tak, že se k NOM.SG typu *měštěk* tvoří tvary s koncovkou, mohli bychom předpokládat tvary jako *měšetka* i *měšetka*, ale v této úvaze jsou spekulativní všechny tvary. Na základě dokladů z GbSlov pokládám za vhodné u apelativ typu b) v seznamu pro generování tvarů zavést alternaci typu *zaklad-bezkoncovkove_tvary-šček+šeček/tvary_s_koncovkou-šečk*. Na základě obecného pravidla o změně *šč > št'* budou tvořeny pouze tvary jako *měštěk*, jiné ne.

Jméno *l'ubšček* má doložen bezkoncovkový tvar [*v*] *ezmi libštěk* (LékChir) a v GbSlov také tvar *listie libešťka* (ApatFr.). Zdá se tedy oprávněné předpokládat u něj stejné alternace jako u apelativ typu a). ESSČ uvádí u

³⁴ Tuto alternaci uvádí GbSlov, ESSČ počítá s tvary bez alternace. Na základě dokladu *listie libešťka* (ApatFr., GbSlov) pokládám interpretaci GbSlov za oprávněnou, v podkladech pro generování tvarů se počítá s oběma variantami.

³⁵ U apelativ *pišček* a *věšček* jsou kromě toho doloženy tvary jako *hadačky a věšci* (Pror), *věščcív svých* (Pror), *s věšci* (BiblKladr), *s pišci i bubeníky* (BiblOI), *trubačov i piščcív* (BiblOI). Tyto tvary vzniknou z tvarů s tvarotvorným základem *pištč* a *věštč* po aplikování změny *tc > c*, viz níže část 1.4.6.5.

tohoto jména tvary bez alternace, je tedy třeba zavést alternaci základ-cele_paradigma-bšček+bštěk+bštek/tvary_s_koncovkou-beščk+beštk+beštk.

1.4.6.2 Změna čř v tř

Změnu čř > tř uvádí Gebauer (1963, 523) pouze u několika apelativ – většina z nich však nemá podobu s čř vůbec doloženou (*třěšně, třěp*). Staročeské slovníky se v zachycení podob liší – např. podoba *čřěvo* je uvedena (v ESSČ) jen jako odkaz ke *třěvo*, podoba *čřeví* je uvedena v MSS jako heslové slovo (v ESSČ pouze jako odkaz), podoba *čřěbule* je uvedena jako nedoložená v ESSČ, jako odkaz v GbSlov. Vzhledem k výjimečnosti změny ve sledovaném období ji nepovažuji za vhodné zavádět systematicky. Podoby, které ji obsahují, jsou do seznamu pro generování zavedeny v souladu se staročeskými slovníky (podoby *čřěvo* a *čřěvíc* jsou ve staročeských slovnících zavedeny pouze jako odkazy, tyto podoby zavádím do seznamu pro generování tvarů jako lemmata).

1.4.6.3 Změna t v c a jevy příbuzné

V textech sledovaného období se poměrně hojně vyskytuje změna psaného *t* na *c* – zvláště častý je tento jev ve slabikách *sti, stě, stie* a *stí*, jak ukazují např. doklady: *most: na moscě Prazě* (AlxB), *miesto: [n]a tomto miescě* (ŘádKorA), *vlast: u vlasci* (ŘádKorA), *část: na dvě čiesci* (Pror), *milost: z tvé milosci* (AlxBM), *mast: skrzě též masci vlitie* (ŘádKorA), *c(t)nost: v tak přemnoženéj cnosci* (AlxB) *všech jiných ctnosci* (ŘádKorA), *trstie: kopie třeščie jakžto trscie* (AlxB), *host: jsou zde hoscie* (AlxB), *múdrost: Šalomúnovú múdrosci jsa okrášlen* (ŘádKorA), *čest: chválú a čscí korunoval si mě* (ŘádKorA).

V ŘádKorA se vyskytuje mnoho dokladů typu *zlosc, milosc, hojnosc* atd., Gebauer (1963, 389) změnu *st > sc* dokládá z jiného pramene v příkladu *czyefc* (ROtPetr., Gebauer 1963, 389; *čest*).

Jiné doklady ukazují, že změna není omezena pouze na zmíněné slabiky, ale vyskytuje se i jinde ve slabikách *tě, tie, ti* a *tí*: *smrt: po smrczy* (ROtPetr., Gebauer 1963, 389), *ščěstie: fczefcze* (ROtPetr., ibid.), *útěcha: vczechu* (ROtPetr., ibid.), *obět: obieczi* (Tkadl., ibid.), *nětička: niecziczka* (Tkadl., ibid.), *svět: fwieczie* (Tkadl., ibid.), *na fwieczie* (EvSeit., ibid.), *chtěnie, tělo: jedno chczenie ve dvě celu* (Tkadl., ibid.).

I když doklady pocházejí z omezeného počtu zdrojů, je jich dostatečný počet na to, aby bylo vhodné se změnou počítat. Pro generování tvarů proto navrhuji aplikovat změnu *t* v kombinaci s *ě, ie, i, í* na *c* a změnu skupiny *st* na konci slova na *sc*.

Schematicky:

$t + \text{ě, ie, i, í} > c + \text{ě, ie, i, í}$

$st\text{š} > sc\text{š}$

Při zkoumání jiných jevů byly v ITB nalezeny doklady *na pomscu zločincův a chválú dobrých* (ŘádKorA), *ten birže smirtci uživ* (AlxBM), které jsou pro svou ojedinělost zařazeny do seznamu výjimek (v prvním se na *c* mění hláska *t*, ne *ť*, v druhém se hláska *ť* rozkládá na *tc*).

Zvratnou analogií se na *t* mění i původní *c*. Apelativum *ciesář* a slova odvozená i apelativa *cěsta* a *cihla* mají zvratnou podobu (*tiesář* atd., *těsta, tihla*) zavedenu ve staročeských slovnících. Kromě těchto slov je

změna doložena v tvarech apelativ *mrtwitie* (*mrtvicě*, Tkadl., Gebauer 1963, 502), *milowniti* (*milovníci*, Tkadl., ibid.), *paniti* (*paníci*, ŠtítJes., ibid.), *oflyti* (*oslící*, ŠtítJes., ibid.), *trogyty* (*trojici*, Lvov., ibid.). Vzhledem k tomu, že se jedná o zvrtnou analogii, nejsou případy, které nejsou zavedeny do slovníku, zařazeny ani do seznamu výjimek.

Jako nářeční označuje Gebauer (1963, 524) doklady, v nichž se zvrtnou analogií mění v t i č. Jedná se o doklady *víno z zlutý smíšené* (EvOl., Gebauer 1963, 524), *dietčím fwitiegem* (Kat., ibid.), *polyň a žlut* (Lvov., ibid.), *pro svú tieft* (Comest., ibid.). Doklad z Legendy o sv. Kateřině je v edici (Hrabák – Vážný – Škarka 1959, 140) transkribován *svyčějem* (LegKat, [ověř.]). Doklady opět ponechávám stranou.

Paralelní změnu *d* (v písmu) na *dz* Gebauer (1963, 404) dokládá vesměs z Klaretova Bohemáře, dva doklady jsou neslovníkové: *do hodzyny* (Lvov., Gebauer 1963, 404), *w fwich hodzinach* (OIMüllKáz., ibid.). Jev je ponechán stranou.

1.4.6.4 Změny ve skupině sykavka, nebo t a sekvence stv

Sekvence tstv je změněna v *ctv* např. v kontextech *bohactvo: pro bohactvo* (AlxH), *udactvo: onú dvú udactva zřiece* (AlxB), *kniežetstvie: české kniežectvie* (PasKal), *malátstvo: [o] maláctví* (BřezSnářM), *šatstvie: peřiny a šactvie* (Stc_vojenske_rady, [ověř.]).

V jiných dokladech je sekvence *tstv* změněna v *tctv*: *pokrytstvie: pokrytctvie* (MajCarA, [ověř.]), *malátstvie: [o] maláctví* (BřezSnářM), *kniežetstvie: kniežetctvie* (BřezSnářM), *bohactvie: bohatctvie* (PasKal), *opatstvie: opatctví* (BechNeub).

Apelativum *kniežetstvie* má v ESSČ zavedenu i podobu *kniežectvie*, apelativum *všěmohútstvie* má uvedenu i podobu *všěmohúctvie*, ostatní jména mají pouze podobu se sekvencí *tstv*. Na základě nalezených dokladů považuji za vhodné zavést při generování tvarů změny skupiny *tstv* na *ctv* i *tctv*.

Schematicky:
tstv > ctv, tctv

Změna v dokladu z *bohatsvím* (BechNeub) je ojedinělá, je zařazena do seznamu výjimek.

Při pojednání o **splývání čstv** mluví Gebauer (1963, 520–521) pouze o splývání v *ctv*. Doklady pro tento jev jsou hojné: *dědičstvie: k věčnému došel dědictví* (ŘádKorA), *proročstvie: proroctvie činí* (LapidVodň), *svatokupečstvie: svatokupectvie* (HusDcerkaH), *svědečstvie: [v] cestě svědectví* (ŠtítSvátA), *ptačstvo: ptactvo nebeské* (Pror), *zvoníčstvo: zvonictvo* (KlarVokF), *střeľečstvo: střeľectvo* (KlarVokF). Kromě toho se v textech ITB často místo *čstv* vyskytuje také skupina *cstv*: *ptacstvo i zvěř činí nám škodu* (ŠtítSvátA), *daj nám toho svědecstvie* (MartKronA), *pro to proročstvie* (PasTisk). Považuji proto za vhodné počítat u všech lemmat obsahujících skupinu *čstv* se změnou jednak na *ctv*, jednak na *cstv*.

Schematicky:
čstv > ctv, cstv

Změny doložené v kontextech *ptatftwij* (EvOl., Gebauer 1963, 523), *fwiedeczfwie* (ŽWittb., Gebauer 1963, 397), *zwwiedechzcztwem* (svD., Gebauer 1963, 481), *chzlowiechzctwe^em* (svD., ibid.), *podlé člověctvie* (BiblOl), *v děditctvie* (WaldhPost, [ověř.]) jsou ojedinělé a tvary (*ptatství, svědečsvie, svědečctvem, člověčctvem*,³⁶ *člověctvie, děditctvie*) jsou zařazeny do seznamu výjimek.

Splynutí žstv > stv je nejhojněji doloženo u lemmatu *množstvie* (např. *mnoství veliké* (BibIKlemNZ)), ale doklady jako *božstvie: v svém božství* (KristB), *kněžstvie: jal se kněství [...] překážeti* (PasTisk), *cuzoložstvie: v cizoloství* (KristA), *vítěžstvie: vítěstvie dává* (LapidVodň) ukazují, že je se změnou na *stv* třeba počítat u všech lemmat obsahujících skupinu *žstv*.

Schematicky:
žstv > stv

Splynutí šstv > stv je nejlépe doloženo u jmen *tovaryšstvie/o* a *tovařistvie/o* – doklady jako *s tovarystvem* (KristB), *v tovaryství* (AlexPovD), *z tovařistva* (BiblLitTřeb), *v tovařistvie* (ŠtítKlem) jev ukazují. V MSS je uvedena varianta *tovařistvo*, ostatní (tedy *tovařistvie, tovarystvo, tovarystvie*) ne. Doklady jako *junošstvie: za dnów mého jinostvie* (BiblOl), *padúšstvie: padústvie* (SlovOstřS), *panošstvo: chuzšie panostvo* (AlxV), *pastušstvo: pastuství* (ŽidSpráv, [ověř.]) ukazují, že se změnou *šstv > stv* je vhodné počítat u všech lemmat s kombinací souhlásek *šstv* bez ohledu na to, které varianty uvádí slovníky (např. v MSS je uvedeno *panostvo*, ostatní ne).

Schematicky:
šstv > stv

1.4.6.5 Změny skupin *tc* a *dc*

Změna *dc* nebo *tc* v *c* je doložena hojně. Viz např. doklady *rádcě: za vlastnieho ráci* (PasTisk), *súdcě: před nebeského súci* (PasTisk), *svědek: [o] svěciech nájemných* (PrávJihIA), *čtvrťcě: vložž v to víno pro smrad čtvrci šefránu třeného* (LékChir), *otec: s Uocem, Synem jeden Bože* (Pisne_husitske, [ověř.]), *svatému oczi* (PassNitr., Gebauer 1963, 394), *městce: v městci Emaus* (CestMandM), *srdce: v svém srci zrádné úklady* (TrojK), *očistec: v uočisci* (PasTisk), *částka: by vyvřele dvě čásce vody* (LékVodň), *matka: maczye* (PassNitr., Gebauer 1963, 394), *dcí/dcera: ta jest byla ci markrabí orientálského* (PasTisk), *jemužto Pipimus rékali a jeho ceři Begga* (PasTisk). Považuji proto za vhodné počítat se změnou *dc* a *tc* na *c*.

Schematicky:
tc > c
dc > c

Změna *tc/dc > ts/ds* je naproti tomu doložena v textech ITB hůře. Viz např. tvary v kontextech *o pořádsě* (CestMil, [ověř.]), *jsú rádsě toho vévody nebo vódsě* (CestMil, [ověř.]), *[m]ilá dsi* (LegKat, [ověř.]), *v smutsě* (LegKat, [ověř.]), *matsě* (LegKat, [ověř.]), *[s]irotsi mateři li či poručníkóm mají dáni býti* (PrávJihIA). Kromě toho je jev doložen např. v dokladech *zradsye* (Boh., Gebauer 1963, 503), *judffye své* (ROtcPetr., ibid.),

³⁶ Tvary *zwwiedechzcztwem* a *chzlowiechzctwe^em* jsou transkribovány podle Cejnara (1964).

svému frdfy (ROtcPetr., *ibid.*), *dfery tvé* (EvOl., *ibid.*), *w fmutfych* (Lvov., *ibid.*), *matfye* (PassNitr., *ibid.*). Z dokladů se zdá, že to není změna zvláště častá, ale na druhou stranu není omezena na několik lemmat nebo jediný pramen. Proto považuji za vhodné s ní počítat.³⁷

Schematicky:

tc > ts

dc > ds

Vedle toho dokládá Gebauer (1963, 503) několika doklady i změnu *tc* v *cs*: *oczfe a matku* (PassNitr., Gebauer 1963, 503), dva uváděné tvary jsou i součástí ITB: *s jeho ocsem* (LegKat, [ověř.]), *jakož jsú jich ocsově věřili* (CestMil, [ověř.]). Tvary jsou zařazeny do seznamu výjimek.

Změna *dč* > *dš* je u Gebauera (1963, 525) doložena pouze doklad *jako nedochodffyyety* (EvOl., Gebauer 1963, 525). Tvar je zařazen do seznamu výjimek.

Disimilace *čč* > *čš* je doložena v kontextu *beczffjicze* (EvOl., Gebauer 1963, 525). Tvar *bečšice* je zařazen do seznamu výjimek.

Jiné výjimečné tvary jsou doloženy v kontextech *otffe mój* (EvOl., Gebauer 1963, 525) a *oczse* (Sequ., *ibid.*). V ITB nejsou doloženy. Pro svou výjimečnost jsou tvary *otše* a *očše* jako VOC.SG zařazeny do seznamu výjimek.

1.4.6.6 Ojedinělé změny ve skupinách sykavek

Několika kontexty je doložena změna *čc* > *tc*, *šč* > *št* a *žc* > *žt*. Jedná se o kontexty *dvě diewetcze* (*děvečka*, Comest., Gebauer 1960, 177), *měl [...]* *dvě sestře děvetce*, *Zelfu a Balu* (AsenM, [ověř.]), *povězte tey lijfftie* (*liška*, Comest., Gebauer 1960, 173), *na podufftie* (*poduška*, Comest., *ibid.*), *dvě cziefftie* (*čieška*, Comest., Gebauer 1963, 501), *miefftie Ježíšovy měl* (*měšec*, Comest., *ibid.*), *o porážtě* (*porážka*, CestMil, [ověř.]), *běda mně nebožitce siré, komu se utěšiti mám* (TovHád, StčS). Jev se počtem dokladů zdá být spíše výjimkou, proto jsou doklady zařazeny do seznamu výjimek.

Pro apelativum *ovoce* se vyskytuje i varianta *ovotce* (nevyskytující se prozatím v žádném ze staročeských slovníků) – v textech ITB je hojně doložena, viz např. kontexty *po tomto ovotci* (BiblOl), *jest v něm chuť rozličného ovotce* (BechNeub), *s ovotcem jablečným* (BiblOl, [ověř.]), *ovotcí a koření rozličných* (CestKabK). Gebauer (1963, 497) označuje skupinu *tc* za způsob psaní hlásky *c*. Vzhledem k hojnému výskytu tvarů se základem *ovotc* v textech ITB však pokládám za nutné variaci zohlednit a k lemmatu *ovoce* zavádím alternaci *zaklad-cele_paradigma-ovoc+ovotc*.

Podobný jev byl nalezen i u apelativ *noc*, *měšec*, *žluč* a *oko*: sykavka se zde rozkládá na *tc*, respektive *tč* (také psaní *tč* je u Gebauera (1963, 520) považováno za zápis *č*): *v notci* (LékVodň), *v notci* (LapidVodň), *z svého měštce* (BiblOl), *z měštce* (PasKal), *fwemu miefftczy* (ChelčP., Gebauer 1963, 396), *hořké smrti*

³⁷ V MSS je zavedeno lemma *rádsě* (vedle *rádcě*). Jedná se o ojedinělou podobu lemmatu, která je výsledkem pravidelné změny, proto je ze seznamu lemmat odstraněno.

žlutčí pieš (BawEzop), *vymývejž jí sobě otčí maž vokolo* (LékChir), *vytáhne všeckno mrtvé maso ven z každých otčí* (LékChir). Tyto tvary jsou zavedeny do seznamu výjimek.

Apelativum *stzě* („stezka“) má doložen tvar ACC.SG a DAT.SG *sci: cestu učinil fcyz hněvu svého* (ŽKap., Gebauer 1960, 227), *fcyz* (ŽKap., Gebauer 1963, 394). Tvar je zařazen do seznamu výjimek.

V následujících dokladech odpadá v různých skupinách *t* nebo *s*: *jeden kruh sřiebra* (PoprRožmb, [ověř.]), *vlasnost i povětřie všaké* (Vít, [ověř.]), *trzebro* (Gesta Kl., Gebauer 1963, 489), *mě honie mé tyeny* (Rúd., ibid.), navíc je *t* v dokladu *koně jednostajné ftrfti* (LékB., Gebauer 1963, 395). V dokladu *purgmiftrwie* (místo *purkmistrstvie*, KolB., Gebauer 1963, 399) se ztrácí skupina *st*. Doklady jsou zařazeny do seznamu výjimek.

1.4.7 Odsouvání *d* a *l*

Odsouvání *d* a *l* je ve sledovaném období doloženo především u skupiny *dln*. Mluvnice zmiňují především apelativa končící na *dlník*, *dlnost* (Gebauer 1963, 367–368, 410), staročeské slovníky však obsahují množství lemmat, která se liší stavbou skupiny *dln*, a v textech ITB byly při zkoumání různých jevů nalezeny doklady svědčící o odsouvání *d* i *l* u různých lemmat, proto byl problém zkoumán šířeji.

Nejvíce případů změn se podařilo doložit pro lemmata zakončená na *dlník*, problematika bude tedy ilustrována na těchto jménech. Jména ostatní budou zmíněna vzápětí.

U lemmat zakončených na *dlník* (např. *učedlník*) v některých případech zaniká *l* (*učedník*), v některých naopak *d* (*učelník*) a skupina *dn* se dále mění na *nn* (*učenník*) a ta na *n* (*učeník*). Změny jsou nepravidelné, Gebauer (1960, 368 a 375) jim věnuje jen letmou zmínku bez dokladů ze sledovaného období a ani jinde nebyl nalezen popis využitelný pro generování tvarů. Staročeské slovníky zachycují jména zakončená na *dlník* pomocí různých lemmat (*zповědlník* i *úřědlník*³⁸ mají zavedenu i podobu *zповědník* a *úřědník*, ale např. *mučedlník* podobu *mučedník* zavedenu nemá), takže ani z tohoto zdroje nelze vysoudit, zda zachycená lemmata umožní tvoření všech potřebných tvarů. Proto byly možné tvary jmen zakončených na *dlník* zkoumány prostřednictvím nástroje Analýza tokenů. Pro všechna jména zakončená na *dlník* byly hledány všechny tvary obsahující sekvence *dlník*, *lník*, *nník*, *ník* (s příslušnými alternacemi na konci tvarotvorného základu pro všechny možnosti). Všechny nalezené tvary byly porovnány se staročeskými slovníky. Následující seznam komentuje pouze tvary, které na základě podob lemmat uvedených ve slovnících nejsou získatelné. Podoby lemmat zavedené ve slovnících jsou vypsány s lomítky:

kopidlník/kopidník/kopinník: *úprkem ženúc na ně kopiníci* (TrojK);

mučedlník/mučenník/mučeník: [s]vatá ta dva mučelníky (PaTisk), ta svatá mučedníky (PaSMuza, [ověř.]);

svatokúzedlník: *Arioli svatokúzedlníci* (SlovVocBona);

učedlník/učenník: *bude ten učedníkem ustaven poctivým v lidu* (BřezSnářS), *by byli i jiní učeníci viděli jeho* (KristB), *učelníci sv. Jakuba jeho tělo pochopivše* (PaTisk);

³⁸ Lemma v této podobě zavádí MSS, ESSČ obsahuje pouze lemma *úřědník*. V textech se vyskytují pouze tvary tvořené od podoby druhého.

vražedník: *mohl by jeho súditi za vražedníka* (WaldhPost, [ověř.]);

zповědlník: *utrpenie měli svatí zpovědníci* (ŠtítKlem).

U jmen obsahujících skupinu *tedlník* (např. *miřitedlník/miřitelník*) se nepodařilo doložit redukci na *tenník* ani *teník*.

U ostatních jmen obsahujících skupinu *dln* je situace podobná v tom, že staročeské slovníky obsahují různá lemmata (např. *nepravedlnost/nepravednost/nepravelnost, mučedlničstvo/mučenničstvo/mučeničstvo*) a u lemmat obsahujících skupinu *tedln* (např. *kazatedlničě/kazatelnicě, smrtedlnost/smrtelnost*) nejsou doloženy tvary redukované na *tenn* ani *ten*. Odsunutí *l* i *d* doloženo je – viz např. doklady *bylo jest poddáno trpělitednostem* (LyraMat), *smrtednost tato oblečena bude v nesmrtedlnost* (BiblKlemNZ), *ukázali smrtelnost jeho* (ŠtítSvátA), *vodnotelnost* (LékJádroD).

Na základě těchto dokladů považuji za vhodné zavést změnu sekvence *tedln* na *teln* a *tedn* a také změnu *dln* na *dl*, *ln*, *nn* a *n*.

Schematicky:

tedln > *teln*, *tedn*

dln > *dn*, *ln*, *nn*, *n*

Až budou propojována lemmata s různou hláskovou stavbou, bude třeba tuto alternaci zavést i ke všem podobám apelativ se změnou již provedenou (např. *nepravednost, mučenník*).

Kromě skupiny *dln* je odsouvání *l* ve sledovaném období doloženo pro jména obsahující skupinu *slek*, tedy pro lemmata *paprslek, poprslek, popřslek, okrsek, okršlek* a *obkrsek*. Jak ukazují doklady jako *slunce, jenž ráno vzhodíeše, poprsky rozprostierajě* (HradMagd), *v paprsky světlé pravdy* (ŠtítSvátB), *proti paprsku* (LapidMuz), *jako slunce paprsky dávajíc* (ZrcSpasK), *sedí na okrslku zemském* (Pror), *po okraska zemského prostranství* (Budyš, [ověř.]), je třeba při generování tvarů počítat jak s podobami obsahujícími skupinu *sl*, tak s tvary obsahujícími pouze *s*. StčS uvádí i lemma *okrsek*. I když ne všechna uvedená lemmata mají doloženu podobu pouze se souhláskou *s* v bezkoncovkovém tvaru (např. podobu *paprsek* se doložit nepodařilo, podobu *okrsek* ano: *jehož okrsek jest mil šedesát* (CestMil., [ověř.]), zachází se v seznamu pro generování se všemi uvedenými lemmaty stejně. Zároveň se jedná o změnu spojenou se zánikovou alternací. Do seznamu pro generování tvarů je proto zavedena alternace základ-bezkoncovkove_tvary-slek+sek/tvary_s_koncovkou-slk+sk. U variant obsahujících skupinu *šlk* (*papršlek, okršlek*) nebyl zánik *l* v textech doložen, proto se u nich se změnou nepočítá.

Odsouvání *l* se dále podle Gebauera (1963, 367–368) týká některých jednotlivých dokladů: *diáblových mod* (tj. *modl*, PassKlem., Gebauer 1963, 367), *andyelfkych byd* (tj. *bydl*, PassKlem., ibid.), *vleh arvum* (tj. *úlehl*, Vocab., ibid.), *abychom to na myff brali* (tj. *mysl*, Tegern., ibid.). Tyto doklady jsou zavedeny do seznamu výjimek.

Kromě případů zmíněných v rámci popisu odsouvání *l* je zánik hlásky *d* zmiňován pro apelativa *sedlka* a *tkadlec* (Gebauer 1963, 410), ale žádné staré doklady uvedeny nejsou (ibid.). Aby bylo možné daný jev ověřit širě, byla ve staročeských slovnících nalezena všechna lemmata se zakončením *dlka* a *dlec* a byly

prozkoumány jejich tvary – vždy se skupinou *dlk*, *dk* i *lk* a se zohledněním všech alternací doprovázejících deklinaci. Pro lemmata zakončená na *dlka* nebyly nalezeny žádné tvary, ve kterých by bylo třeba počítat se zánikem *d* nebo *l*.³⁹ Pro lemmata zakončená na *dlec* byl nalezen doklad *plátno když od tkadce vezme* (CestMil, [ověř.]). Apelativa s popsanou stavbou jsou proto pojímána jako pravidelná, tj. bez alternace, tvar *tkadce* je zařazen do seznamu výjimek.

Stejně jako odsouvání *l* má i odsouvání *d* ojedinělé doklady – *fwietilo* (tj. *svietidlo*; Ol., Gebauer 1963, 410),⁴⁰ *budeš lákati jejích chodil* (tj. *chodidl*, Ol., ibid.),⁴¹ *tworzilo formella* (tj. *tvořidlo*, Brig., ibid.). Kromě tvaru *chodil* jsou všechny tyto doklady zařazeny do seznamu výjimek.

Naopak přisunuto je *d* v dokladech *tryzdn* (PassKlem., Gebauer 1963, 408), *pět dczberuv* (Kol., Gebauer 1963, 410), *na dczti utrhl* (Tkadl., Gebauer 1963, 409–410). Doklady opět řadím do seznamu výjimek.

1.4.8 Zdvojené souhlásky

Lemmata obsahující sekvenci *nn* (např. *zákonník*, *bubenník*, *panna*) mají v textech také tvary pouze s jedním *n*: *dobří zákoníci* (KristB), *s pišci a bubeníky* (BiblOl), *nalezli v jednom městě jednu panu krásnou a múdrú* (GestaM). Proto považuji za vhodné zavést změnu *nn > n*.

Schematicky:
nn > n

Na základě dokladů jako *měkota* (KlarGlosA), *měkosti* (LékFrantA), *měkostí* (LékFrantC), tedy tvarů lemmat *měkkost* a *měkkota*, je třeba zavést i změnu *kk > k*.

Schematicky:
kk > k

Skupina *ss* se zjednodušuje na začátku slova u jmen odvozených od slovesa *ssáti*: *ssele/ssanec*: *z úst nemluvnátek a sancóv selóv dokonal si chválu* (LyraMat), *vezmi psíka mladého, sele toho sedlského psa* (LékFrantA), *ssánie: o sání* (BřezSnářM). U ostatních jmen začínajících na *ss* zřejmě zůstává tato skupina zachována, nebo je ve slovníku uvedeno i lemma s jedním *s* (*sstupeň/stupeň*, *sstrčenie/strčenie*), proto je změna v seznamu pro generování tvarů přiřazena jako alternace souhlasky-cele_paradigma-ss+s pouze ke jménům souvisejícím se slovesem *ssáti*.

1.4.9 Průvodní vokály u slabikotvorných hlásek

Slabikotvorné likvidy se ve sledovaném období často píší se samohláskou – tzv. průvodním vokálem. Gebauer (1963, 291–292, 293–294) dokládá, že se nejedná pouze o jev grafický, ale že ve sledovaném

³⁹ Jen StČS uvádí kromě podoby *bavlnopředlka* i podobu *bavlnopředka*.

⁴⁰ V ITB doklad nenalezen, Gebauerem uvedený verš Ex 25, 28 takové slovo neobsahuje.

⁴¹ V ITB *chodidl* (BiblOl).

období se tyto vokály i četly.⁴² U obou likvid může jít o průvodní vokál *e*, *i*, *u* a výjimečně i o hlásku *o*. Četnost jednotlivých průvodních vokálů je velmi různá, stejně tak jako jejich postavení před nebo za likvidou. Prozkoumání jevu v úplnosti je mimo možnosti této práce, popis proto spoléhá na Gebauerův (1963, 287–300) výklad. U běžných slov jsem jev ověřovala i v textech ITB.

Průvodní vokál *e* se vyskytuje nejvíce u skupin črK a žrK (kde K značí libovolný konsonant), a to před likvidou: např. *črnost: obrátili sú sě všecky tváři v černost* (Pror), *črt: vyletě z toho člověka čert* (PasTisk), *črvnec: [č]ervnec má dva dni zlá* (Hvězd), *žrnov: na žrnovu* (LyraMat). Změna započala již okolo roku 1300, její hlavní těžiště leží mezi polovinou 14. a polovinou 15. století (Gebauer 1963, 289).

MSS je jediný slovník, který u některých jmen se sledovanou stavbou uvádí dvojí podobu: *črvek/červek, črven/červen, črvnec/červenec, žrd/žerd/d', žrnov/žrnov* (ale jen např. *črt, črpadlo*). Ostatní slovníky uvádí pouze podobu původní. Pro generování tvarů považuji za vhodné u všech lemmat obsahujících sekvenci črK a žrK počítat i se sekvencí čerK a žerK. U lemmat z MSS, kde je již varianta s *e* uvedena, se prozatím u této varianty se zpětnou formální změnou nepočítá (tj. lemmata nejsou propojena).

Ostatní případy změny *r* na *er* a také *l* na *el* jsou doložené řidčeji. Gebauer (1963, 290) uvádí pro apelativa pouze doklady *velna procella* (Nom., Gebauer 1963, 290), *pořkwernyeny* (PulKR., ibid.), *dla oderzena* (MüllKáz., ibid.), v ITB byly ale nalezeny doklady *tvůj persten* (BruncU), *důstojný mister* (PasTisk), *[t]o viděnie ten brater viděv* (PasMuzA, [ověř.]), *titel nebyl položen* (PrávJihB). Z těchto dokladů vyplývá, že změna na *el* je výjimečná,⁴³ doklady *velna* a *titel* jsou proto řazeny pouze do seznamu výjimek. Změna slabikotvorného *r* na *er* je častější, proto je vhodné počítat s ní systematicky.

Průvodní vokál *e* se na rozdíl od jiných průvodních vokálů nevyskytuje za slabikotvornými likvidami (Gebauer 1963, 298).⁴⁴

Průvodní vokál *i* se může vyskytovat před i za slabikotvornou hláskou. Zvláště četné jsou případy, kdy se slabikotvorné *r* píše *ir*: např. *tě všiem sírdcem milovati* (ModlKunh), *pro naše vykúpenie na smirt prodáno* (PísOstr), *mój tirh cný pro tebe hyne* (MastMuz), *bud' od čirta, bud' od chlapa* (MastMuz), *po miršě jakžto ptáci sěm hi tamó sobú meciú* (AlxBM), *tu hirdost* (AlxV), *we kyrwy* (ŽPass., Gebauer 1963, 292), *bratir* (ŽWittb., ibid.). Poněkud méně četné jsou případy, kdy je za slabikotvorné *r* psáno *ri*: *jež jest sřidcem takéž vzata* (ModlKunh), *živé krimě nasytiti* (ModlKunh), *smryt* (LAL., Gebauer 1963, 290–291), *tryh* (Alb., Gebauer 1963, 291), *trynym* (ML., ibid.), *mají usta na prisiech* (CestMandM).

Dokladů s průvodním vokálem *u* *l* je více také pro skupinu *il*. V ITB byly nalezeny doklady *silz unořě* (AlxBM), *ústavnými silzami* (TrojTA, [ověř.]), *v hedbábnej vilně biechu* (AlxH), *když úmysil svého náboženstvie pánóm svým pověděl* (CestMil, [ověř.]). Gebauer (1963, 293) dále uvádí doklady *wilna*

⁴² Jedním z důkazů je hlásková podoba apelativ v dokladech *vmrzylecz* (ŽWittb., Gebauer 1963, 291) a *nejmá [...]* *okrzyjlenye* (Alb., ibid.), kde ř zřejmě vzniká z *r* a *i*. Obě podoby jsou zavedeny do seznamu výjimek.

⁴³ Byla vyhledána všechna lemmata končící na slabikotvorné *l* a bylo prozkoumáno, zda se vyskytuje stejný jev jako u *mister*, *brater*. Byl nalezen pouze tvar *titel* místo *titl*.

⁴⁴ Doklad *pomsta krewe* (ŽWittb., Gebauer 1963, 298) je považován za možný omyl. Není proto řazen ani do seznamu výjimek.

(ŽGloss., Gebauer 1963, 293), *pilnoft plentitudo* (ŽWittb., ibid.), *filzy* (Pass., ibid.),⁴⁵ *wylkom* (Marg., ibid.), v *pilnofti* (EvOl., ibid.). Pro skupinu *li* uvádí Gebauer (1963, 291) doklady (*ot*) *tkadlycie* (ŽWittb., Gebauer 1963, 291), *wlycye liti* (ML., ibid.), *svými flyzamy* (ML., ibid.), *yabliki* (EvOl., ibid.). V textech ITB se další doklady najít nepodařilo.

Je tedy průvodní vokál *i* doložen u obou slabikotvorných likvid, u obou před *i* za likvidou, ale hojnější doložení má poloha před likvidou než za ní.

V dokladu *witranye* (od *vrtranie* („reptání“), ŽKlem., Gebauer 1963, 293) reprezentuje spojení *ir* jen *i*, tvar *vitrание* je ponechán stranou.

Průvodní vokál *u* je u *r* i *l* doložen pouze zřídka před slabikotvornou hláskou (*ur*, *ul*). Pro apelativa Gebauer (1963, 294–295) uvádí pouze doklad *wurba* (Nom., Gebauer 1963, 294). Doprovodný vokál za slabikotvornou hláskou je řídce doložen také v případě *ru* – Gebauer (1963, 295) neuvádí žádný příklad tvarů apelativ. Naopak změna na *lu* je hojná, ale nastala tak brzo, že ve sledovaném období už je původní podoba pouze ojedinělá (ibid.). Ze sledovaného období jsou obě podoby doloženy v textech nebo ve slovnících u těchto jmen – *blcha*: *k nám bluchu přidada, sme s blchú dokonalejší nežli prvé bez bluchy* (ŽidSpráv, [ověř.]), *člnek/člunek, slza, slzička: skrze sluzy a smutek* (WaldhPost, [ověř.]), *z fluzyczek* (ApatFr., Gebauer 1963, 296), *kluk/klk, klbko/klubko, slnce/slunce, tlmač/tlumač/tulmač* (ojedinělé), *žič/žluč*. V textech ITB žádné jiné doklady (než výše uvedené) na podobu *s lu* nalezeny nebyly, dvojí podobu obsahují vždy pouze slovníky. Vzhledem k ojedinělosti dokladů i archaičnosti změny navrhuji tvořit tvary pouze pravidelné, k lemmatům *blcha*, *slza* a *slzička* pak považuji za vhodné přidat informaci o možné změně tvarotvorného základu do seznamu pro generování tvarů. Doklad *wurba* řadím do seznamu výjimek.

Průvodní vokál *o* je doložen naprosto ojediněle – Gebauer (1963, 297) uvádí doklady *ku wimolweny*, *k molweny* z OIMüll. a doklad *o přezlá drozosti* z Ol., který je však v ITB přepsán jako *drzosti* (BiblOl, [ověř.]). Doklady *vymolvení* a *molvení* zavádím do seznamu výjimek, tvar *drozosti* nechávám stranou.

Slabikotvorná hláska *m* se vyskytuje pouze mimo apelativa, slabikotvorné *n* se vyskytuje u *i*-kmenů a některých *o*-kmenů (*kázn*, *básn*, *dásn*, *blázn*, *hrozn* atd.). Časem se tato podoba apelativ mění přísunutím *e*, které se stává jejich trvalou součástí až do současné češtiny. Vzhledem k tomu, že podoba *s e* je změnou trvalou a slovníky ji u naprosté většiny apelativ uvádějí, nezavádím žádnou formální změnu *n* na *en*. Protože přísunutí *e* způsobuje alternaci oproti NOM.SG v ostatních pádech, je problematika řešena v části 3.2.1 u zánikových alternací.

U všech probraných změn bude třeba slabikotvornou likvidu detekovat v tvaru, ne jen v lemmatu (např. tvar *myslmi* slabikotvornou likvidu má, tvar *mysli* ne). Slabikotvorné je přitom takové *r* nebo *l*, které stojí uvnitř tvaru mezi souhláskami (KrK, KlK) nebo na konci tvaru po souhlásce (KrŠ, KlŠ, znak Š znamená konec tvaru). Z předchozího výkladu vyplynulo, že ve sledovaném období jsou čteněji doloženy pouze průvodní vokály *e* a *i* – vokál *e* se vyskytuje častěji pouze ve spojení *s r* a pouze v postavení před ním, vokál *i* se vyskytuje často před *r* i před *l*, méně často po nich, ale s oběma variantami je vhodné

⁴⁵ V ITB v témže kontextu *slzy*, transliterace *fflzy* (PasMuzA s304).

systematicky počítat. Pokud se likvida vyskytuje na konci tvaru, jsou průvodní vokály doloženy pouze před ní (*mister, bratir, úmysil*). Schematicky mohou být tyto formální změny vyjádřeny takto:

KrK > KerK
KrŠ > KerŠ
KrK > KirK, KriK
KlK > KilK, KliK
KrŠ > KirŠ
KlŠ > KilŠ

1.4.10 Proteze a elize hlásek *v, h a j*

Ve sledovaném období je (stejně jako v češtině současné) nejběžnější protetickou hláskou *v*. Vyskytuje se u apelativ začínajících na *o*: z *všech vokovuov* (BechNeub), *vezma toho jako vořech* (LékChir), *skrže voheň* (BřezSnářM), *vobilé dosti* (Hyn), z *votce* (LékŽen), z *vovce* (LékChir). Do podkladů pro generování tvarů je tedy třeba zavést změnu:

Šo > Švo

Gebauer (1963, 432–434) uvádí, že u ostatních samohlásek se protetické *v* stalo součástí tvaru před sledovaným obdobím (např. *vůně, vajce, motovúz*), nebo vytváří dublety v období sledovaném (*paúk/pavúk*). Ojedinelý je doklad *wukrutnofti* (ROl., Gebauer 1963, 433), který zavádím do seznamu výjimek. U ostatních samohlásek tedy není třeba s protetickým *v* počítat.

Odsunutí *v* probíhá ve sledovaném období systematicky u koncovky *-óv*. Tvary bez koncového *v* jsou doloženy se všemi podobami této koncovky: z *mnohých duvodó* (PrávJihlB), *[t]ěch hřiechuo jména sú* (ZrcSpasK), *do základů* (AlexPovD). Do podkladů pro generování tvarů je tedy třeba zavést změnu koncovky:

koncovka óvŠ > óŠ

Kromě toho je v několika ojedinělých případech doloženo odsunutí *v* ve skupině *ov* uvnitř slova: *v králostvie kněžské* (BiblOl), *do najvětčieho židovského králostvie* (PasTisk), *kraleftwe* (OIMüllB., Gebauer 1963, 437). Doklady jsou zařazeny do seznamu výjimek.

Dále je odsunutí *v* doloženo u předpony *vz-* v postavení před konsonantem. Srovnáním lemmat lišících se předponou *vz-* a *z-* ve staročeských slovnících bylo zjištěno, že naprostá většina apelativ má zavedeny obě podoby – např. *vzdviž/zdviž, vzdánie/zdánie, vzbuditel/zbuditel*. Část z nich s podobou *z-* jsou však zatím pouze odkazy ESSČ k podobám s *vz-*. Považuji proto za vhodné, aby se počítalo se změnou:

ŠvzK > ŠzK

Druhou protetickou hláskou je ve sledovaném období *h*. Je doloženo v dokladech *komuž král herb dá* (Všeh, [ověř.]), *pod ním hoheň* (PasTisk), *u hohně* (LékFrantA), *hrohy* (AlxB., Gebauer 1963, 464),⁴⁶ *hrdeffen* (MamP., ibid.), *honor* (Měs., ibid.), *huhorz* (Boh. m., ibid.), *hbratr* (Růž., Gebauer 1963, 465).⁴⁷ Ve staročeských slovnících jsou zavedena lemmata *herb* a *hoheň*, uvedené tvary se tedy budou tvořit od těchto lemmat. Ostatní doklady jsou výjimečné, jsou proto zavedeny do seznamu výjimek.

Podoba *s h i* bez něj je dále ve staročeských slovnících zavedena u lemmat *hpán/pán*, *hpaní/paní*, *hpanna/panna*. Komárek (1969, 132) zde považuje *h* za etymologické, Gebauer (1963, 465) řadí případy k protetickému *h*. ESSČ uvádí dále dvojice lemmat *hymna/ymna*, *hymnář/ymnář*. Z etymologického hlediska se jedná o elizi. Lemmata ve všech těchto případech pokrývají podoby *s h i* bez něj, proto je zbytečné počítat s formální změnou.

Odsunutí *h* se týká také některých jednotlivých případů: *lidé a owada* (EvOl., Gebauer 1963, 466), *k porzyebu* (tj. bez odsunutí *pohřebu*, EvOl., ibid.), *z roznuov víno s svýma rukama vydavuje* (PasTisk). Doklady jsou zavedeny do seznamu výjimek.

Apelativum *hřiedlo* má v kontextech jako *ano sě řiedlo utrhlo* (PříslFlaš), *bez řiedla* (LékFrantA) doloženy i doklady bez *h*, proto bylo do seznamu pro generování tvarů zavedeno i lemma *řiedlo*.

Třetí protetickou hláskou je *j*. Stejně jako *h* je doloženo spíše ojediněle – byly nalezeny kontexty *sed aspostolujs esto japoštoł* (KlarGlosA), *gapofftoł* (PassKlem., Gebauer 1963, 531), *yalmuzna* (PassKlem., Gebauer 1963, 530), *jmanové* (PulkR, [ověř.]), *jmanstvo* (SlovVocBona). Podobu *jman* uvádí GbSlov, ostatní podoby zavedeny nejsou. Tvar *jmanové* tedy bude tvořen od lemmatu *jman*, ostatní tvary jsou pro svou výjimečnost zařazeny do seznamu výjimek.

Obvyklejší jsou případy, kdy je *j* elidováno. Většina apelativ, kterých se elize *j* týká, má ve staročeských slovnících zavedeno obojí lemma, a podoby tak mohou být tvořeny pravidelně. Viz lemmata *jhra/hra*, *jhrač/hráč*, *jhřec/hřec*, *jhranie/hranie*, *jhercě/hercě*, *jmeno/jméno/meno/méno*, *menovanie/jmenovanie*, *jmiecko/miecko*, *jmiečko/miečko*.⁴⁸ Tvary *jmeno/jméno/meno/méno* jsou považovány i za tvary původního lemmatu *jmě*. Aby došlo k propojení těchto morfologicky příbuzných tvarů a zároveň vyloučení elize *j* u tvaru *jmě*, jež není doložena, a zbytečně by tedy zvyšovala homonymii, je třeba u všech lemmat apelativa *jmě* zavést alternaci základ-před_koncovkou_ě-jm/zbytek_paradigmatu-jm+m.

Elize *j* je dále doložena u apelativa *jíva*:⁴⁹ [v]ezmi bílé bukvice s hrst a ívy tolikéž (LékChir), *kořenie* [...] *ívy*, *popence* (LékChir). Vzhledem k možnosti výskytu dalších takových tvarů zavádím do seznamu pro generování tvarů i podobu *íva*.

⁴⁶ Na zřejmě stejném místě je v ITB pravidelně *rohy* (AlxB).

⁴⁷ Může se jednat o omyl, proto není doklad řazen ani do seznamu výjimek.

⁴⁸ U apelativ *jmenovánek* a *jmenovanec* není zavedena varianta bez náslovného *j*. Jedná se však o klaretismy, které jiné tvary doloženy nemají.

⁴⁹ *J* je zde hláska původně protetická – viz GbSlov.

1.4.11 Spodoba znělosti

Na rozdíl od češtiny současné spodoba znělosti ve sledovaném období ovlivňuje grafickou podobu apelativ. Jednotliví editoři se mohou v přístupu k tomuto jevu lišit. Editoři textů Staročeské banky se v zásadě řídí Daňhelkovým (1957, 29–30) doporučením odstraňovat asimilaci v případech, kde ztěžuje čtení, a standardizovat psaní *s*, *z* na začátku slova, ale více než on respektují znění pramene (výjimkou jsou sykavky).⁵⁰

Tak rozsáhlý jev jako spodoba znělosti nebylo možné v této práci zkoumat zevrubně, byly však nalezeny doklady, které ukazují, že je jev třeba zohlednit. Viz např. kontexty [*p*]átý *rozdiel kněch Josue* (BiblOI), *otevřieti těch knich* (BiblKlemNZ), *to když by byla žitkost od studenosti* (LékŽen), *nechty obřezovati* (Traktáty), *z potstaty* (ChelčSíť, [ověř.]), *jsú veliké křechkosti* (AlexPovD), *lechkost* (KlarGlosA), *vlhkost* (SlovOstřS), *v prozbách* (Pror), *na svadbu* (KristC), *chlěp u vodě studené omočený* (LékSalM, [ověř.]), *bez spovědi* (PasTisk), *tvaroch* (SlovOstřS).

Mnoho apelativ má přitom ve staročeských slovnících zavedenu dvojí podobu: *svatba/svadba*, *sbožie/zbožie*, *osdoba/ozdoba*, *kletva/kledba*, *modlitba/modlidba*. U některých lemmat je dvojí podoba ovlivněna jinými pády než NOM.SG: *pezd/bezd*, *drobet/dropet*. Některá lemmata jsou však zavedena pouze v jedné podobě: např. *vlhkost*, *prosba*, *židkost*, *zpověď*, *nežtovicě*. U posledního z uvedených apelativ je navíc v textech podoba s etymologicky náležitým *ž* (souvisí s *nežit*) doložena pouze třemi doklady, jinak se vždy (ve stovkách dokladů) vyskytuje podoba *neštovicě* (*neštovicě* (LékNeduh), *neštoviciech* (BřezSnářM), *neštovicemi* (LékFrantA)).

Považuji proto za vhodné při generování tvarů počítat se změnami spojenými se spodobou znělosti na konci slova a ve skupinách exploziv a sykavek u těch hlásek, jejichž znělostní protiklad se projevuje v písmu. Stranou ponechávám pár *f* a *v*, který ve sledovaném období nebyl ustaven (např. Komárek 2012, 82). Hlásk *v* se sice před neznělými souhláskami ve sledovaném období na *f* mění – Komárek (2012, 82) uvádí příklad *f tezkeg zalosti* – ale v ITB nebyl nalezen žádný doklad transkripce, která by změnu zachovávala. Ve schematickém zápise pro asimilaci nepracuji také s *g*, protože se ve sledovaném období nevyskytuje ve slovech domácího původu⁵¹ a v textech ITB nebyl nalezen žádný zápis *g* místo *k* jako výsledek asimilace znělosti. Hlásk *k* je tedy bez znělého protějšku (projevujícího se v písmu). Hlásk *v* v písmu zachycovaná jako *ch* má ve sledovaném období znělostní protiklad *h* (vzniklé z *g*).

U znělých hlásek pokládám za vhodné na konci tvaru zavést změnu na hlásku neznělou. U skupin souhlásek potom počítat se změnami znělá+neznělá > neznělá+neznělá, neznělá+znělá > znělá+znělá. Seznam změn je prozatím zaveden zcela mechanicky a předběžně – je zřejmé, že některé kombinace hlásek jsou mnohem frekventovanější než jiné a důkladnější poznání problematiky pravděpodobně přinese řešení, které bude situaci vystihovat lépe.

Schematicky:

$b\text{\$} > p$, $d\text{\$} > t$, $h\text{\$} > ch$, $z\text{\$} > s$, $ž\text{\$} > š$

⁵⁰ Za toto sdělení děkuji Kateřině Volekové (e-mailová komunikace ze srpna 2016).

⁵¹ Výjimkou je apelativum *mozg* uvedený v MSS jako heslové slovo (vedle podoby *mozk*). O zachování skupiny *zg* viz např. Komárek (2012, 92).

b + p, t, ch, k, s, š > p + p, t, ch, k, s, š
d + p, t, ch, k, s, š > t + p, t, ch, k, s, š
h + p, t, ch, k, s, š > ch + p, t, ch, k, s, š
z + p, t, ch, k, s, š > s + p, t, ch, k, s, š
ž + p, t, ch, k, s, š > š + p, t, ch, k, s, š

p + b, d, h, z, ž > b + b, d, h, z, ž
t + b, d, h, z, ž > d + b, d, h, z, ž
ch + b, d, h, z, ž > h + b, d, h, z, ž
k + b, d, h, z, ž > g + b, d, h, z, ž
s + b, d, h, z, ž > z + b, d, h, z, ž
š + b, d, h, z, ž > ž + b, d, h, z, ž

1.4.12 Výjimečné změny

V tomto oddíle jsou jako seznam prezentovány ojedinělé formální změny nalezené díky Gebauerovu (1963) výkladu i při analýze různých jevů během celé práce. U každého jevu se uvádí, jak se s ním v podkladech pro automatickou morfologickou analýzu nakládá.

V MSS je zavedeno pouze lemma *šňóra*, kvůli dokladům jako *šňóra hedvábná* (CestMil), *obviežeš jej šňorú* (BiblKladr) však do seznamu pro generování tvarů zavádím i podobu *šňóra*.

Apelativum *třieslo* má v ESSČ zavedenu pouze tuto podobu, ale doklady jako *v střieslech* (LékSalM), *na střiesla* (LékJádroBrn) ukazují, že je oprávněné zavést i podobu *střieslo*, kterou uvádí Gebauer (1963, 488). Zařazuji ji proto do seznamu pro generování tvarů.

Apelativa *zamúcenie* a *zármutek* mají v MSS zavedenu pouze tuto podobu. Na základě dokladů jako *v žalostném zarmúčení* (ŠtítKlem), *ze všeho zarmúcenie* (BiblOl), *zármutek naplnil srdce vaše* (BiblKlemNZ), *veliký zármutek* (BawArn) zavádím do seznamu pro generování tvarů i podoby *zarmúcenie* a *zármutek*.

Apelativum *žiežě* má v MSS zavedena lemmata *žiezn*, *žiezen*, *žiezeň*. Doklady jako *již k tobě žiežni i hlad mám* (PasTisk), *ne hlad chleba a žiežni vody* (BelA), *hlad a žiežeň trpí* (PasKal), *Sitis žiežen* (SlovKlem) ukazují na to, že pro sledované období je vhodné do seznamu pro generování tvarů zavést také podoby *žiežen* a *žiežeň*.

Lemma *zažženie* má pravidelně doložen tvar *zajženie* (např. ŘádKorA, ŠtítSvátA). Tvar je zaveden jako alternace k lemmatu *zažženie* (zaklad-cele_paradigma-zažžen+zajžžen).

Vedle podoby *zjěvenie* se vyskytuje i podoba *zěvenie* (*k zěvení pohanskému* (ZrcSpasK)). Podoba je zavedena jako alternace k lemmatu *zjěvenie* (zaklad-cele_paradigma-zjěven+zěven).

V dokladu *jehož v něsli položili* (ŠtítSvátA) je *j* změněno v *ň*, tvar je zařazen do seznamu výjimek.

Změna *v* na *u* na hranici slabik je ve sledovaném období doložena ojediněle: *praudu* (Alb., Gebauer 1963, 429), *všeho zakouftwa* (PulkR., ibid.),⁵² *rozmlúvá hauran s kaukú* (Čtv., ibid.), *bláznoustvie* (Vít, [ověř.]). Tvary jsou zařazeny do seznamu výjimek (až na doklad *žákoustva*, protože v ITB je totéž místo přepsáno *žákovstva* (Gebauer – Emler 1893, 228)).

K přisunutí *p* dochází v kontextech *tempnofti* (ŽTruhl., Gebauer 1963, 420), *tempnoftmi* (Koř., ibid.), *hříšná tempnost* (KarVáclB), *hrompnice* (Půh., ibid.), *zempnye* (UrbE., ibid.), *sumpnik* (Rozk., ibid.). Vzhledem k opakovanému výskytu jevu u tvarů lemmatu *temnost* je k němu v seznamu pro generování tvarů přidána alternace základ-cele_paradigma-temnost+tempnost. Ostatní tvary jsou zařazeny do seznamu výjimek.

K odsunutí *r* dochází v kontextech *[t]u praví mist Petr Ravenský* (Česká sváteční kázání, [ověř.]), *hofmift* (KolB., Gebauer 1963, 353), *vormayft* (KolB., ibid.). Poslední doklad nemá ve staročeských slovnících žádné lemma, ke kterému by se dal vztáhnout, proto ho ponechávám stranou. Zbylé dva doklady jsou zařazeny do seznamu výjimek.

Kontexty *svažček yzopa* (BiblOI) a *dva svazečky* (BiblOI) uvádí Gebauer (1963, 494) obojí se *ž* (tedy i *svažečky*). Respektuji podobu tvarů v ITB a první tvar zavádím do seznamu výjimek.

V hláskových podobách apelativ pro novočeské apelativum *ratolest* zavedených do staročeských slovníků chybí lemma, které by se dalo pravidelně vztáhnout k tvaru v dokladu *od ratoreffy* (PassKlem., Gebauer 1960, 363), tedy *ratores*. Heslo v GbSlov obsahuje jen podobu *ratoles*, v dokladu (*ratoleff palmes* (Prešp.)) je tato podoba komentována pomocí *sic* a je u ní uveden gen. *-slí*. Výše uvedený doklad z Gebauera je ve GbSlov uveden jako *od ratorefly* (PassKlem.). Vzhledem k tomu, že jsou v této práci respektovány slovníky, je lemma *ratoles* v seznamu pro generování tvarů ponecháno, lemma *ratores* zavedeno není, tvar *ratoresi* je zaveden do seznamu výjimek a lemmatizován k *ratoresl*.

⁵² V ITB přepsáno jako *žákovstva* (PulkR, [ověř.]).

1.5 Shrnutí

V této kapitole byly stručně popsány formální změny, které je třeba zohlednit při automatickém generování tvarů, aby bylo na základě tohoto generování možné nalézt tvary vyskytující se v textech sledovaného období. Byly popsány hlavně změny, které bude vhodné zahrnout ve formě obecných pravidel. Kromě toho byly nalezeny i změny, které se kombinují s alternacemi vázanými pouze na určitá lemmata, a je proto třeba je zavést do seznamu pro generování tvarů k lemmatům, jichž se týkají. Jako formální změny byly v této kapitole pro jednoduchost označovány všechny změny hlásek a jejich skupin projevující se v písmu.

Formální změny byly v této kapitole rozděleny na změny samohlásek a souhlásek. Většina z těchto změn je nějakým způsobem závislá na kontextu (hláskovém okolí nebo postavení ve slově), bezkontextových změn je velmi málo. Protože popsané formální změny mají umožnit generování všech tvarů apelativ ve sledovaném období, pokouším se v tomto shrnutí popsat postup, který je třeba při generování uplatnit, a zároveň shrnuji všechny změny, které pokládám za vhodné zavést do podkladů pro automatickou morfologickou analýzu ve formě pravidel. Na konci shrnutí je připojen přehled změn, které jsou vázány pouze na určitá lemmata, a také přehled nástupnických podob koncovek po aplikaci formálních změn.

1.5.1 Návrh postupu generování tvarů

Při generování tvarů se bude vycházet od lemmatu, ze kterého bude získán tvarotvorný základ a ten bude kombinován s koncovkami. Z teoretického úhlu pohledu se zdá, že bude vhodné postupovat v těchto krocích:

1) Nejprve je třeba z lemmat získat tvarotvorné základy. Protože podobu tvarotvorného základu pro tvoření dalších tvarů významně ovlivňuje změna *šč > št* (v písmu i *št* podle hláskového okolí), zdá se vhodné aplikovat nejprve tuto změnu. Podmínky této změny shrnuje Tabulka 2.

Sloučení buněk pro změnu a kontext v této tabulce i tabulkách následujících znamená, že se daná změna graficky neprojevuje pouze na písmeni pro hlásku, které se týká změna, ale také na písmeni pro hlásku, která tvoří kontext dané změny (např. v sekvenci *šče* se mění jak *č* na *t*, tak *e* na *ě*). Znak *>* znamená, že je třeba počítat s podobou původní i nástupnickou, znak *=* znamená, že je třeba danou sekvenci hlásek změnit a původní podoba se nevyskytuje. Nevyplněný sloupec kontext znamená, že se jedná o změnu bezkontextovou.

změna	kontext	příklad
šč > št	na konci slova	plášč, plášť
šč > št	před ě, ie, i, í	púščě, púšťě
šče > ště		hradišče, hradiště

Tabulka 2: Změny, které je třeba aplikovat na lemma před získáním tvarotvorného základu

Potom může být z lemmat (rozmnožených o podoby se změnou šč > št/št) získán tvarotvorný základ – ten vznikne z lemmatu po odtržení koncovky NOM.SG (ta často je i nulová). V celém procesu je třeba odlišovat deklinace tvrdé a měkké, protože jen tak je možné v dalších krocích určit, ve kterých tvarech dochází ke změnám podmíněným měkkostí, nebo tvrdostí hlásek, a v kterých nikoli. Rozdělení deklinací na tvrdé a měkké ukazuje Tabulka 3 (shodná s Tabulkou 1).

mužské			ženské			střední	
tvrdé	měkké	smíšené	tvrdé	měkké	smíšené	tvrdé	měkké
o-kmeny	jo-kmeny	i-kmeny	a-kmeny	ja-kmeny	i-kmeny	o-kmeny	jo-kmeny
a-kmeny	ьjo-kmeny			ьja-kmeny	r-kmeny	n-kmeny	ьjo-kmeny
u-kmeny	ja-kmeny				ьv-kmeny		nt-kmeny
n-kmeny	ьja-kmeny						jo-kmeny+s-kmeny
t-kmeny							

Tabulka 3: Rozdělení deklinačních typů na měkké, tvrdé a smíšené

U deklinací tvrdých představuje tvarotvorný základ podoba lemmatu po odtržení koncovky (jež může být i nulová).

U deklinací měkkých je třeba rozlišovat tři skupiny jmen podle hláskové stavby tvarotvorného základu. První skupinu tvoří jména, která mají po odtržení koncovky na konci tvarotvorného základu hlásky reprezentované písmeny *ž, š, č, ř, c, j*. Jejich tvarotvorný základ je v této podobě pro tvoření všech tvarů dostačující. Druhou skupinu tvoří jména, která mají po odtržení koncovky tvarotvorný základ zakončený na *b, f, l, m, p, s, v, z* (tedy hlásky obojetné) – u těchto jmen je třeba tvořit tvarotvorné základy jednak s touto podobou hlásek, jednak s jejich podobou palatalizovanou, protože některé přepisy palatalizovanou podobu užívají (např. *zem'ú*), a bez zavedení palatalizovaných podob by tedy nebylo možné tyto tvary v textech najít. Třetí, nejkomplikovanější skupinu, tvoří jména, která mají na konci tvarotvorného základu *d, t, n* nebo *d', t', ň*. U lemmat zakončených na *die, tie, nie, dě, tě, ně, di, ti, ni, dí, tí, ní* (např. *hledie, hádě, bytie, kotě, hradiště, bohyni, čekanie, báně, lodí*) je třeba tvořit tvarotvorný základ zakončený *d', t', ň*. U mužských jo-kmenů zakončených na *d', t', ň*, ale i *n* (*hlemýžď, arcipřít, oheň, sršen*) je třeba tvořit tvarotvorný základ zakončený na *d', t', ň*. U ženských ja-kmenů zakončených na *ň* (*výheň, povodeň*)⁵³ je třeba tvořit tvarotvorný základ zakončený na *ň*.

Stejně skupiny tvarotvorných základů je třeba rozlišovat u i-kmenů. Rozdíl mezi touto deklinací a deklinacemi měkkými spočívá v tom, že některé tvary jsou tvořené pravidelně od tvrdého tvarotvorného základu, jiné od měkkého (detailní charakteristiku viz níže). U i-kmenových apelativ, jejichž tvarotvorný základ končí v lemmatu na *d', t', ň*, nebo *d, t, n* (*čeled', smet', daň, čeled, smet, dan, hosti, sáni, objědi*), je tedy třeba předpokládat tvarotvorný základ zakončený jak na *d, t, n*, tak na *d', t', ň*. U apelativ s tvarotvorným základem zakončeným na obojetnou souhlásku je třeba předpokládat podobu se souhláskou palatalizovanou i nepalatalizovanou. U souhlásek *ž, š, č, ř, c, j* se střídání podoby tvarotvorného základu v písmu neprojevuje.

⁵³ Bezkoncovková ja-kmenová lemmata zakončená na *d', t', ň* se ve staročeských slovnících nevyskytují.

Ostatní smíšené deklinace se od i-kmenů liší. U r-kmenů se smíšenost netýká tvarotvorného základu, ale podoby zakončení, takže všechny formální změny mohou být vyvozeny na základě tvarů uvedených v popisu deklinačního paradigmatu (*dceřú > dceři*, ale *dcerú > dcerou*) a tvarotvorný základ je postačující tvořit v podobě *mat* (při zohlednění alternace kvantity) a *dc*.

U ъv-kmenů se v naprosté většině tvarů paradigmatu vyskytuje tvrdá podoba tvarotvorného základu, měkká podoba se může vyskytnout pouze v několika tvarech (viz níže). U těchto apelativ je tedy třeba počítat s tvarotvornými základy jako *bukv* (tvrdým i měkkým bez značení palatalizace) i *bukv'* (měkkým se značením palatalizace), všechny tvarotvorné základy jsou zakončeny na obojetné *v*.

Změny na konci tvarotvorného základu po odtržení koncovky u měkkých a smíšených deklinací shrnuje Tabulka 4.

změna na konci TZ (po odtržení koncovky)	výskyt	příklad TZ
b, f, l, m, p, s, v, z > b', f', l', m', p', s', v', z'	měkké deklinace, i-kmeny, ъv-kmeny	zem, zem', král, král', otep, otep'
d, t, n = d', t', ň	měkké deklinace	hád' (hádě), báh (báně), znameň (znamenie), sršeň (sršen)
d, t, n > d', t', ň d', t', ň > d, t, n	i-kmeny	dan, daň, kád, kád', kost, kost'

Tabulka 4: Změny při získávání tvarotvorného základu u měkkých a smíšených deklinací

2) Mnoho lemmat má různý tvarotvorný základ ve tvarech s koncovkou a ve tvarech bez koncovky (*pes - ps*), poměrně často se také vyskytuje alternace délky (*váh - vah*). U některých apelativ jsou také tvarotvorné základy, jejichž podoba musela být vyjmenována v seznamu pro generování tvarů (např. *křest - křt* atd.). Všechny tyto varianty tvarotvorného základu mohou být získány pomocí alternací zavedených v seznamu pro generování tvarů. Tyto změny ještě rozmnoží podoby tvarotvorných základů získaných v prvním kroku. Zároveň bude třeba zohledňovat informaci o tom, jaké tvary se pomocí té které podoby tvarotvorného základu tvoří. U složitých alternací typu základ bude možná jednodušší tvary vyjmenovat, ale to ukáže praktická aplikace.

3) Po získání tvarotvorného základu bude vhodné aplikovat nejprve změny, které se vyskytují pouze v tvarotvorném základu, protože tak nebudou muset být aplikovány až na nepoměrně větší množství výsledných tvarů (tyto změny shrnuje Tabulka 6 níže).

4) Poté mohou být tvarotvorné základy spojovány s koncovkami. Při spojování tvarotvorných základů s koncovkami je třeba zohlednit změny na konci tvarotvorného základu. Nejsložitější situace nastává v tomto ohledu u i-kmenových apelativ zakončených na *d, t, n* a *d', t', ň*, kde je třeba zohlednit střídání tvarotvorných základů v jednotlivých tvarech – např. *INS.SG* se tvoří od varianty měkké (*kostú*), *LOC.PL* pravidelně od tvrdé (*kostech*), výjimečně od měkké (*kostěch*), v některých tvarech dochází pravidelně k analogickému vyrovnání (*danmi* i *daňmi*). Uplatnění tvrdého a měkkého tvarotvorného základu ve spojení s jednotlivými hláskami na začátku koncovek ukazuje Tabulka 5. Jsou v ní odděleny i-kmeny mužské a ženské, protože se v mnoha koncovkách liší.

i-kmeny ženské		i-kmeny mužské	
měkký TZ	tvrdý TZ	měkký TZ	tvrdý TZ
∅	∅	∅	∅
ú, ě, i, ie		ú, ě, i, ie	
e	e	e	e
m	m	m	m
			é, y
			a, u
		o, ó	o, ó

Tabulka 5: Uplatnění tvrdé a měkké podoby tvarotvorného základu u i-kmenových apelativ s tvarotvorným základem zakončeným na *d, t, n* a *d', t', ň* před koncovkami začínajícími na uvedené hlásky

Nástupnické podoby koncovek jsou pro přehlednost zavedeny i do tabulky pro popis deklinačního typu.

Druhou smíšenou deklinací, kde je třeba zohlednit různé podoby tvarotvorného základu při spojování s koncovkami, jsou *ъv*-kmeny. Většina tvarů paradigmatu je tvořena z tvrdého tvarotvorného základu (např. *bukv*). Měkká podoba (se značením palatalizace i bez něho, např. *bukv'* vedle *bukv*) se uplatňuje v ACC.SG (s *ja*-kmenovou koncovkou *-u*), INS.SG (s *i*-kmenovou koncovkou *-ú*), GEN.DU a LOC.DU (oba tvary s *i*-kmenovou koncovkou *-ú*). V těchto tvarech jsou do tabulky popisující deklinační typ zaneseny nástupnické podoby koncovek, protože se jedná z hlediska ostatních deklinací o výjimečný jev.

Hláskové změny, které nastávají na konci tvarotvorného základu u všech deklinací při spojení s koncovkou, shrnuje Tabulka 9 níže.

5) Je otázkou, kdy zohlednit proměny koncovek. Celý popis změn počítá s podobami koncovek k roku 1300, koncovky jsou uvedeny pouze v tabulkách popisujících vzory, nejsou součástí seznamu pro generování tvarů a jejich nástupnické podoby často závisí na předchozí souhlásce a typu deklinace. Bude tedy zřejmě dobré zohlednit je až po spojení tvarotvorného základu s koncovkou, tedy spolu se změnami, které se týkají jak tvarotvorného základu, tak koncovky, tak výsledných tvarů.

Kategorie změn, které by bylo vhodné aplikovat až na výsledný tvar, byla vytvořena pro změny, které zasahují skupiny hlásek, jež se sice vyskytují i v lemmatech, ale mnohé z nich vzniknou až při vytvoření tvaru (srov. např. sekvenci *ti* ve tvaru *milosti*, která podléhá změně na *ci*). Nejvhodnější pořadí aplikace změn v těchto kategoriích bude muset být nalezena experimentálně.

1.5.2 Přehled formálních změn

Následující tabulky shrnují formální změny popsané v celé kapitole. Jedná se o formální změny, které je možné aplikovat bez závislosti na konkrétním lemmatu jako pravidlo. Změny jsou rozdělené podle toho, zda probíhají pouze v tvarotvorném základu (Tabulka 6), pouze v koncovce (Tabulka 7), v tvarotvorném základu i koncovce (Tabulka 8), pouze na konci tvarotvorného základu (Tabulka 9), případně také až ve výsledném tvaru (Tabulka 10). Při řazení změny do konkrétní tabulky byl zohledněn i kontext, ve kterém změna probíhá (např. změna *ú > ou* na začátku slova je řazena do Tabulky 6, protože se může vyskytovat pouze v tvarotvorném základu, změna *ú > ou* po tvrdých hláskách je však řazena v Tabulce 8, protože

taková kombinace hlásek se může vyskytnout v tvarotvorném základu i na jeho švu s koncovkou). Rozdělení je pouze návrhem, konkrétní aplikace může ukázat, že změny je třeba dělit podle jiných kritérií.

změna	kontext	příklad
ú > ou	na začátku slova	ústa, ousta
o > ó > uo > ů u > ú > ou a > á e > é i > í y > ý	na začátku slova	ucho, úcho, oucho
é > ý	po h, ch, k, r, d, t, n	déka, dýka
ý > ej		pýcha, pejcha
o > vo	na začátku slova	ovcě, vovcě
ře, dě, ňe > tě, dě, ně		hňetenie, hnětenie
rstv > řstv řstv > rstv tstv > ctv, tctv čstv > ctv, cstv žstv > stv šstv > stv		kněžství, kněství
tedln > teln, tedn		smrtednost, smrtelnost, smrtednost
dln > dn, ln, nn, n		mučedlník, mučedník, mučelník, mučenník, mučeník
nn > n		panna, pana
kk > k		měkkost, měkost
vz > z	na začátku slova před K	vzdviž, zdviž

Tabulka 6: Formální změny, jež se vyskytují pouze v tvarotvorném základu

změna	kontext	příklad
o > ě ó > ie	po ž, š, č, ř, c, j, d', t', ň; po b, f, m, p, s, v, z na konci TZ u měkkých deklinací, po b', f', m', p', s', v', z' na konci TZ	mužovi, muževi
o > e ó > é	po l na konci TZ u měkkých deklinací, po l' na konci TZ	královi, králevi
ě = e ie = é	po l	tele, zelé
óv > ó		mužóv, mužó

Tabulka 7: Formální změny, jež se vyskytují pouze v koncovkách

změna	kontext	příklad
u > i ú > í	po ž, š, č, ř, c, j, d', t', ň; po b, f, l, m, p, s, v, z na konci TZ u měkkých deklinací, po b', f', l', m', p', s', v', z' uvnitř TZ a na konci TZ	klíč, klíč
ě > e	po ž, š, č, ř, j, s, z, c	třeví, třeví
ie > é	po ž, š, č, ř, j, s, z, c	mužie, mužé
ú > ou	po h, ch, k, r, d, t, n, b, f, l, m, p, s, v, z, c	ženú, ženou
ó > uo >		bóh, buoh, bůh

ů		
o > uo	ne na začátku slova	právo, právuo
ie > í		viera, víra
é > í	po b, f, l, m, p, s, v, z, ž, š, č, ř, c, j	řemének, řemínek; jmelé, jmelí

Tabulka 8: Formální změny, jež se vyskytují v tvarotvorném základu i v koncovkách

změna	kontext	omezení výskytu	příklad
zh = žd	i, ě, ie		rózh: rózďe
k = c g = z h = z ch = š r = ř	i, ě, ie		vlk: vlci
k = č g = ž h = ž ch = š r = ř	e	o-kmeny	člověk: člověče
c = č z = ž	e	jo-kmeny	otc: otče
ď, ť, ň > d, t, n d, t, n > ď, ť, ň	nulová koncovka	měkké deklinace a i-kmeny	oheň: oheň, ohen povodeň: povoden, povodeň jeskyň: jeskyn, jeskyň
ď, ť, ň = d, t, n	před i, í, ě, ie		koň: koně
ť, ď, ň + e = tě, dě, ně			koň: koněm, zeť: zetěm
ď, ť, ň + e = dĕ, tĕ, ně		jo-kmeny	koň: koňem
ď, ť, ň > d, t, n	před mi, ma		koň: koňmi, konmi
b', f', l', m', p', s', v', z' = b, f, l, m, p, s, v, z	ě, ie, i, í, nulová koncovka, K		otep' + i: otepi
šč > št'	nulová koncovka		púšč: púšč, púšť
Kr > Ker Kr > Kir Kl > Kil	nulová koncovka		bratr: bratr, brater, bratir
st > sc	nulová koncovka		zlost: zlost, zlosc
b > p d > t h > ch z > s ž > š	nulová koncovka		chléb: chléb, chlép

Tabulka 9: Formální změny, jež se vyskytují pouze na konci tvarotvorného základu

změna	kontext	příklad
-------	---------	---------

šč > št ⁵⁴	před ě, ie, i, í	púščě, púště
šče > ště		púšče, púště
šč > št', št	před konsonantem	kléščky, kléšřky, kléšřky
šč > št'	před a, á, o, ó, é, u, ú, nulová koncovka	ščáva, štáva púšču, púšřu
r > er r > ir, ri l > il, li	mezi konsonanty	srdce, serdce, sirdce, sridce
t > c	před ě, ie, i, í	mostě, moscě
tc > c dc > c		rádcě, rácé
tc > ts dc > ds		rádcě, rádsě
b > p d > t h > ch z > s ž > š	před p, t, ch, k, s, š	nehty, nechty
p > b t > d ch > h s > z š > ž	před b, d, h, z, ž	prosba, prozba
b', f', l', m', p', s', v', z' > b, f, l, m, p, s, v, z	e, é, a, á, u, ú, o, ó	omám' enec, omámenec, otep' ú, otepú

Tabulka 10: Formální změny, jež je třeba aplikovat na výsledný tvar

U téměř všech popsaných změn se vyskytují výjimečné případy. Protože se jedná o jednotlivosti, nejsou zavedeny do shrnutí – všechny mohou být nalezeny ve výkladech o jednotlivých formálních změnách.

1.5.3 Formální změny aplikované pouze na určitá lemmata

Kromě formálních změn popsaných výše uvedenými pravidly bylo nalezeno i několik změn spjatých s alternacemi vázanými na lemma. Tyto změny jsou z tohoto důvodu zavedeny přímo v seznamu pro generování tvarů. Jedná se o změny u těchto skupin lemmat:

a) U jmen zakončených na *d'ek*, *teK*, *neK*, *děK*, *těK*, *něK*, kde je *e* jerové nebo vkladné, se změna týkající se *d'*, *t'*, *ň* a *d*, *t*, *n* kombinuje se zánikovou alternací, proto je ji třeba zavést k lemmatům v seznamu pro generování tvarů. Některá lemmata mají ve staročeských slovnících opěrný tvar pouze s tvrdým tvarotvorným základem (*dřiežděc* – *ždcě*), některá pouze s měkkým (*bařek* – *řka*), některá s oběma (*fasuňek* – *ňku/nku*). V textech ITB jsou v zásadě doloženy pouze tvary jmen s *ň* v tvarotvorném základu – vzhledem k tomu, že jsou doloženy tvary s měkkým i tvrdým základem i u apelativ, která mají ve slovníku

⁵⁴ První dvě změny v tabulce a také změna *šč > št'* před nulovou koncovkou jsou stejné jako změny na celém lemmatu v Tabulce 2. Tyto změny je třeba aplikovat i na nově vzniklé tvary, proto jsou uvedeny podruhé.

zaveden pouze základ měkký, pokládám za užitečné počítat u těchto jmen s oběma variantami (*pelynku* i *pelyňku*, *batka* i *baťka*).

b) Příbuzným případem jsou a-kmenová, ja-kmenová a střední o- a jo-kmenová apelativa s tvarotvorným základem zakončeným na *dK*, *tK*, *ňK*, která vykazují vznikovou alternaci v GEN.PL. Sekvence *ňK* se při ní mění na *něK* (*baňka* – *baněk*) atd. S touto alternací je třeba počítat i u apelativ s tvarotvorným základem zakončeným na *ščK* – u nich je třeba tvořit tvar GEN.PL zakončený jednak na *ščeK*, jednak na *štěK* (*věščba* – *věščeb*, *věštěb*).

c) Jména s tvarotvorným základem zakončeným na *šceK* (*plášček*, *věščec*) a zánikovou alternací typu KeK_KK mají v bezkoncovkových tvarech i tvarech s koncovkou doloženy podoby tvořené z měkkého i tvrdého tvarotvorného základu (*věščec* – *věščcě*, *věštec*, *věštěc*, *věštce*, *věštce*). U žádného jména nebyly varianty doloženy všechny, ale do seznamu pro generování tvarů je u všech zavedena alternace zohledňující všechny nalezené možnosti.

d) Jména se stejnou stavbou ale se zánikovou alternací typu KeK_eKK (*měšček* – *měšečka*) nemají změnu *šč* doloženu v bezkoncovkových pádech (i když je zde změna systémová) a v pádech s koncovkou ji zřejmě není vhodné předpokládat vůbec. Tento výjimečný stav je opět zachycen alternací v seznamu pro generování tvarů.

e) Jméno *ľubšček* má ojedinělou zánikovou alternaci typu KKK_eKKK, má doloženu změnu *šč* v *šť* a je u něj zřejmě na základě apelativ jako *věščec* třeba počítat s tvarotvorným základem měkkým i tvrdým pro pády s koncovkou i bez ní (*ľubšček* – *ľubštěk*, *ľubšteK*, *ľubeščka*, *ľubešťka*, *ľubeštka* atd.).

f) Jo-kmenová apelativa zakončená na *řec* a vyznačující se zánikovou alternací mají v tvarech s koncovkou tvarotvorný základ pravidelně zakončený na *rc* (*stařec* – *starce*). Analýzou tvarů bylo zjištěno, že v podkladech pro generování tvarů je třeba počítat i s tvary analogickými, a to jak v pádech bez koncovky (*starec*), tak v pádech s koncovkou (*stařce*). Do seznamu pro generování tvarů jsou proto zavedeny obě podoby tvarotvorného základu pro všechny tvary.

g) O-kmenová deminutiva zakončená na *rček* (*starček*) mají v bezkoncovkových pádech pouze toto pravidelné zakončení. V pádech s koncovkou byly doloženy tvary s tvarotvorným základem zakončeným na *řečK* i *rečK* (*stařečku*, *starečku*), proto jsou do seznamu pro generování tvarů zavedeny obě podoby.

h) U o-kmenových pluralií tantum, která jsou ve slovnících zavedena v podobě jako *otdavci*, je třeba pro tvoření mnoha tvarů zavést informaci o změně *c* na *k*. Zároveň lze u těchto jmen předpokládat bezkoncovkový GEN.PL se vznikovou alternací (typu *otdavek*). Ke jménům je proto zavedena alternace KeK_Kk, aby bylo možné získat nejprve tvarotvorný základ stejný jako u ostatních případů a pak tvořit další tvary aplikací pravidel o změně velár na konci tvarotvorného základu.

i) Pro úplnost je třeba dodat, že přehláska *a/á > ě/ie* je ve sledovaném období již provedena a kolísání tvarů jí působené je doloženo pouze u omezeného počtu apelativ (např. *čas* – *česi*, *křestan* – *křestěné*). Nepovažuji proto za vhodné zavádět tuto přehlásku do podkladů pro automatickou morfologickou analýzu ve formě pravidla. U lemat, kde se vyskytuje, je zavedena přímo v seznamu pro generování tvarů.

1.5.4 Přehled nástupnických podob koncovek

Shrnutí zakončuji přehledem podob koncovek po aplikaci všech náležitých formálních změn. Tabulka 11 tvoří doplnění tabulek shrnujících jednotlivé vzory v kapitole 2 (s hvězdičkou jsou uvedeny podoby nedoložené). Do tabulky není zahrnuta změna koncovek začínajících na *e* po tvarotvorných základech zakončených na (vyslovované) *d', t', ň* (např. *kóň + em = koněm*), tyto případy je třeba řešit u jednotlivých deklinací různě a změna se týká i souhlásky. Změna je zanesena do tabulek výše.

změna:	ztráta koncového konsonantu	přehláska	ztráta jotace	diftongizace	monoftongizace	jiné
kontext:		měkké K, obojetné u měkkých deklinací	č, ř, š, ř, j, c, z, s, l	tvrdé (ú), kdekoli (ó, o)		
o				uo		
u		i				
ú		í		ou		
ovi		ěvi	evi	uovi		
ové		ěvé	evé	uové*		
oma		ěma	ema	uoma*		
óm		iem	ém	uom	ům, ím	om
óv	ó	iev	év	uov, uo	ův, ív, ů	ov
ě			e			
ěmi			emi			
ěma			ema			
ie			é		í	
iech			éch		ích	ech ⁵⁵
iem			ém		ím	
iemi			émi		ími	

Tabulka 11: Přehled nástupnických podob všech koncovek, které podléhají formálním změnám

⁵⁵ Pouze u o-kmenových apelativ s tvarotvorným základem zakončeným na *k, g, h, ch*.